

ISSN 1392-8600

Vilniaus pedagoginis universitetas

Žmogus ir žodis

Didaktinė lingvistika
Mokslo darbai

1 9 9 9

I

People and the Word
Didactic linguistics
Research papers

VILNIUS
1999, 1 t., Nr. 1
(Volume 1, Number 1, 1999 m.)

Numerį recenzavo:

prof. habil. dr. Vytautas Ambrazas

prof. habil. dr. Simas Karaliūnas

Žurnalą "Žmogus ir žodis" sudaro keturi sąsiuviniai:

Redaktorių kolegija

Prof. habil. dr. Irena MUSTEIKIENĖ

(vyriausioji redaktorė)

irena.musteikienė@vpu.lt

Didaktinė lingvistika – ats. red. prof. dr. V. DROTVINAS, VPU Lituanistikos fakultetas,
T. Ševčenkos g. 31, faks. 33 52 94, drotvinas@vpu.lt

Literatūrologija – ats. red. doc. dr. V. ŠLEKIENĖ, VPU Lituanistikos fakultetas,
T. Ševčenkos g. 31, faks. 33 52 94, brazenas@vpu.lt

Svetimosios kalbos - ats. red. doc. dr. D. SABROMIENĖ, VPU Slavistikos fakultetas,
Studentų g. 39, faks. 72 81 36, slav@vpu.lt

Filosofija - ats. red. doc. dr. D. JONKUS, VPU Istorijos fakultetas,
T. Ševčenkos g. 31, faks. 23 55 94, filosofkat@vpu.lt

Habil. dr. Elchanas AZIMOVAS, Maskvos A. Puškino rusų kalbos institutas

Doc. dr. Petras BRAŽĖNAS, Vilniaus pedagoginis universitetas

Prof. habil. dr. Aleksas GIRDENIS, Vilniaus universitetas

Prof. habil. dr. Aloyzas GUDAVIČIUS, Šiaulių universitetas

Prof. habil. dr. Jurgen HARTUNG, Erfurto aukštoji pedagoginė mokykla

Doc. dr. Nijolė KAŠELIONIENĖ, Vilniaus pedagoginis universitetas

Prof. dr. Violeta KELERTIENĖ, Iliojaus universitetas

Prof. habil. dr. Jan MIODEK, Vroclavo universitetas

Prof. habil. dr. Kęstutis NASTOPKA, Vilniaus universitetas

Prof. habil. dr. Antanas PAKERYS, Vilniaus pedagoginis universitetas

Prof. habil. dr. Christina PARNELL, Erfurto aukštoji pedagoginė mokykla

Prof. habil. dr. Konstantinas SERGEJEVAS, Sankt-Peterburgo universitetas

Doc. dr. Simona STEPONAVIČIENĖ, Vilniaus pedagoginis universitetas

Doc. dr. Rita ŠERPITYTĖ, Vilniaus pedagoginis universitetas

Doc. dr. Leonas ŠNIPAS, Vilniaus pedagoginis universitetas

Prof. habil. dr. Arvydas ŠLIOGERIS, Vilniaus universitetas

Doc. dr. Jonas ŠUKYS, Vilniaus pedagoginis universitetas

Prof. Liudmila B. ZECCHINI, Triesto aukštoji kalbų mokykla

Prof. habil. dr. Kazimieras ŽUPERKA, Šiaulių universitetas

Morfonologinis priesagų varijavimas

Gražina AKELAITIENĖ

Vilniaus valstybinis pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

Morphophonemic change of suffixes

S u m m a r y

The article deals with the suffix identification problem. The suffixes which fulfil the same function can be considered as allomorphs if their formal differences can be described by a morphonemic rule. The diminutive suffixes {*el*} and {*ėl*}, the {*im*} and {*īm*} of verbal abstract nouns, the {*ikl'*} and {*īkl*} of instrument names, and some adjective suffixes can be viewed this way. The factors, influencing the distributional pattern of these allomorphs in the derivatives, might be quite different.

The change of the diminutive suffix is automatic; it is determined by a syllabic structure of the base noun stem. Usually /*e*/ → /*ė*/, when the suffix follows a two-syllabic stem, e.g. *kepur*{*ėl*}*ė*, *katin*{*ėl*}*is*.

The expression of the abstract noun suffixes {*im*} and {*īm*} is determined by the morphonological

structure of the basic verb, e.g.: *mokė*, *mok*{*ī*}*ti* → *mok*{*īm*}*as* (compare *laukė*, *laukti* → *lauk*{*im*}*as*).

The expression of the instrumental name suffixes is determined automatically by the flexion complementing them (compare *skait*{*ikl'*+*is*} and *rod*{*īkl*+*ė*}).

The adjectival suffixes {*uot*}, {*ōt*}, {*ēt*}, {*īt*} can be considered as the allomorphs, too, while the affix {*uot*} can be viewed as the basic one (unmarked member). Actually the expression of the suffixes depends on stem – ending of the basic noun, but there are many exceptions. As a result of these exceptions the above mentioned changes resemble the non-automatic root vowel changes.

Key words: *allomorph, morpheme identification, unmarked allomorph, automatic change, non-automatic change.*

1 . M o r f e m o s i r j o s v a r i a n t ų s a m p r a t a

§1. Paprastai lietuvių kalbotyroje morfema apibrėžiama kaip mažiausias (neskaidomas) reikšminis kalbos vienetas (Jakaitienė ir kt., 1976, 4; Gaivenis, Keinys, 1990, 127; Paulauskienė, 1994, 27). Aptariant kalbos vienetų funkcijas, teigiama, kad morfema yra žemiausiojo rango gramatinis vienetas (Valeckienė, 1998, 304). Šis abstraktus vienetas kalboje realizuojamas konkrečiais segmentais – morfais.

§2. Požiūris į tai, kokius morfus galima laikyti tos pačios morfemos variantais (alomorfais), nesutampa. Skirtingos kalbotyros mokyklos yra teikusios nevienodus morfemos tapatinimo (identifikavimo) kriterijus. Daugelis Amerikos deskriptyvinės lingvisti-

kos atstovų morfus laikė vienos morfemos variantais, jeigu jie turi tą pačią reikšmę (atlieka tą pačią funkciją), nevartojami toje pačioje aplinkoje, be to, būna tokioje aplinkoje kaip ir tai pačiai klasei priklausančios nevarijuojančios morfemos¹ (Harris, 1963, 203 – 220). Deskriptyvistams morfema pirmiausia funkcinis vienetas, todėl raiškos kriterijaus jie dažniausiai neformulavo. Mūsų kalbotyroje dabar yra įsitvirtinusi kitų lingvistinių mokyklų nuostata – morfemos vienovei įrodyti reikalaujama ne tik reikšminio, bet ir formalaus artumo (žr.: Jakaitienė ir kt., 1976, 10; Valeckienė, 1998, 304).

Šakninių morfų jungimas į vieną morfemą paprastai abejonių nekelia, nes dažniausiai artimą leksinę

¹ Vėliau ir deskriptyvistai kiek keitė šiuos principus, pavyzdžiui, Č.Hoketas kitaip suformulavo distribucijos kriterijų (anot jo, alomorfais gali būti laikomi ir tokie morfai, kurie vartojami toje pačioje aplinkoje, bet neatlieka reikšmės skyrimo funkcijos, be to, jis teigė, kad kiekvienai kalbai reikia formuluoti savus kriterijus, objektyvius ir efektyvius (Hockett, 1968, 317 – 318).

reikšmę turinčių morfų raiškos skirtumai būna dėsningi. Problemiškesnis yra priklausomųjų morfemų (afiksų) tapatinimas – jų raiškos skirtybės įvairios, o

kol kas nėra aiškiai apibrėžta, kiek gali skirtis tą pačią funkciją atliekančių segmentų forma, kad jie būtų laikomi ta pačia morfema.

2. Balsių kaita vardažodžių priesagoje

§3. Lietuvių kalboje nemaža artimos raiškos priesaginių morfų, tačiau jie, ypač vardažodžių darybos afiksai², palyginti retai suvokiami kaip alomorfi. V. Urbutis teigimu, gyvas kaitų (ypač balsių) suvokimas priesagoje labiau išblėšęs negu šaknyse, todėl sinchroniškai tos pačios priesagos variantais reikėtų laikyti tik tokius segmentus, kuriuos skiriančios fonemos nėra labai tolimos, o patys morfai aiškiai susiję papildomosios distribucijos santykiais (Urbutis, 1978, 215). Tokiais laikomi veiksmožodinių abstraktų priesagos –im– ir –ym– (pvz., *piešimas* ir *rėšymas*), mažybines reikšmes suteikiančios –el– ir –ėl– (*skarėlė* ir *kepūrėlė*). Tačiau teoriškai galima svarstyti ne tik dėl šių, bet ir dėl kitų vardažodžių priesagų morfonologinės sąsajos, tai yra jų raiškos skirtumą aprašyti kaip balsių kaitas. Tik tų kaitų morfonologinę poziciją sudaro nevienodi veiksniai.

2.1. Deminutyvinės priesagos alternavimas

§4. Pagrindiniu deminutyvinės priesagos alomorfu laikytinas dažnesnis morfas {el}³. Tarp jo ir kito varianto {ēl}, kaip minėta, yra aiškūs papildomosios distribucijos santykiai. Alomorfų pasiskirstymas vediniuose priklauso nuo pamatinio kamieno fonologinės struktūros. Prie kamieno, kurio sudėtyje tėra viena balsinė fonema⁴ (tai lemia jo viensiemeniškumą), visada prisijungia alomorfas {el}: *arkl{ēl}is*, *laisk{ēl}is*, *nam{ēl}is*, *Jon{ēl}is*, *Stas{ēl}is*. Kitokios fonologinės struktūros darybos pamatas prisijungia automatiškai pakitusios raiškos deminutyvinę priesagą: *adat{ēl}is*, *katin{ēl}is*, *kišen{ēl}is*, *Aldon{ēl}is*, *Adom{ēl}is*. Variantas {el} dažnai išplečia elementarios morfeminės struktūros (paprastųjų žodžių) kamieną, tačiau jis gali prisijungti ir prie išvestinių žodžių kamieno, jeigu į tą kamieną buvo įėjusios ne balsinės, o priebalsinės priesagos (plg. *nam+{ēl}is*, *laisk+{ēl}is* ir *dur+kl+{ēl}is*, *drož+l+{ēl}is*). Alo-

morfo {ēl} prisijungimas dažniausiai būna jau ne pirmas darybos žingsnis (*kep+in+{ēl}is*, *bern+už+{ēl}is*), tačiau jį prisijungia ir darybiškai neskaidžių žodžių kamienai, į kuriuos įeina daugiau negu vienas balsis (*lagamin{ēl}is*, *kankorėž{ēl}is*). Taigi aišku, kad ne darybinė pamatinio kamieno charakteristika, o tik skiemeninė jo struktūra lemia prisijungusios morfemos raišką.

Neištyrus galimų struktūrinių deminutyvų tipų, sunku tiksliai apibrėžti kaitos ribas. Tik aišku, kad į pirminių vardažodžių šaknį neįeina daugiau negu trys balsiai ir kad dviskiemenės šaknys sudaro apie 21%, o triskiemenės – mažiau negu 1% visų šaknų (Karpocėne, 1985, 128). Turint tai galvoje, galima teigti, kad dažniausiai kalbamosios darybinės morfemos balsis /e/ pakinta į /ē/, priesagai prisijungus po dviskiemenės struktūros pamatinio kamieno. Tiksliai ištyrus visus deminutyvus (ir tuos, kurie sudaryti jau iš vedinių), kažin ar reikėtų šį teiginį koreguoti: vargu ar daug gyvojoje kalboje vartojama tokios struktūros deminutyvų, kaip *milžinukėlis*, *mamytuzėlė* ar *darbininkėlis*. Juk žinoma, kad apskritai lietuvių kalbai nėra būdingi ilgiesni kaip 4 skiemenų žodžiai (žr. Karosienė, Girdenis, 1990, 38). Ši kaita laikytina fonologiškai motyvuota automatine kaita, tačiau pati kaitos pozicija unikali – būdinga tik deminutyvinei morfemai {el}.

2.2. Priesagų {ikl'} ir {īkl} santykis

§5. Funkcijos tapatumas ir formos panašumas tos pačios darybos morfemos variantais leidžia laikyti ir įrankių pavadinimų priesagas {ikl'}, {īkl}, pavyzdžiui: *laist{īkl}is*, *pust{īkl}is*, *šaud{īkl}is*, *taup{īkl}is*, *vart{īkl}is* ir *jung{īkl}'is*, *krapšt{īkl}'is*, *vart{īkl}'is*, *žarst{īkl}'is*, *brūž{īkl}'is*.

Pamatinio žodžio kategorinė klasė alomorfo parinkimui neturi jokios įtakos, nes visada remiamasi

² Veiksmožodžio priesagų tarpusavio santykis yra tyrinėtas ir aprašytas, suformuluota nuostata, kiek skirtina darybinių morfemų, kokius variantus (kai kurios net po keliolika) jos gali turėti (žr. Jakaitienė, 1970, 173 – 177). Tiesa, ir dėl veiksmožodžių priesaginių morfemų skaičiaus ne visai sutariama (plg. (Jašinskaitė, 1971, 247) ir (Jakaitienė, 1997, 386).

³ Šitokiuose skliausteliuose paprastai žymimi morfonologiškai transkribuoti vienetai.

⁴ Sudėtiniai dvibalsiai traktuojami kaip balsio ir /j/ (arba /v/) junginiai (žr. Girdenis, 1995, 84).

to pačios kalbos dalies – veiksmažodžio – kamienu. Alomorfo distribuciją lemia kitas veiksnys – vedinio gramatinė reikšmė. Su alomorfo {ikl'} padaromi vyriškosios giminės daiktavardžiai, o su {īkl} – moteriškosios giminės daiktavardžiai. Daiktavardžio priklausymas vienai kuriai giminei paprastai išreiškiamas morfologiškai, t.y. linksnių galūnėmis, todėl {ikl'} ar {īkl} parinkimą vediniuose galima tiesiogiai motyvuoti atitinkama fleksija: {ikl'} → {īkl}/– {ē}⁵.

Taigi veiksmažodinių daiktavardžių priesagos alomorfo {ikl'}: {īkl} alternavimas yra taip pat automatinė, bet morfologiškai motyvuota kaita.

2.3. Priesagų {im} ir {īm} santykis

§6. Kai kurie vediniai būna iš esmės to paties turinio kaip ir pamatinis žodis, tik priklauso kitai gramatinių žodžių klasei. Taip transpoziciškai išvedami veiksmažodžių abstraktai. Dalis jų turi kintančios raiškos priesagą {im}, realizuojamą alomorfo {im} ir {īm}. Segmentų {im} ir {īm} alomorfiškumas nekelia jokių abejonių, nes kiekvienas jų turi „skirtingą veikimo zoną, o tų zonų suma apima visą lietuvių kalbos veiksmažodį“ (Urbutis, 1978, 215). Alomorfo parinkimą vedinyje lemia morfonologinis pamatinio kamieno tipas. Variantas {īm} būna tuose vediniuose, kurių struktūroje yra bendraties kamienas, turintis gale {ī}. Pavyzdžiui: skait {ī} + {im} → skait {īm} as, raš {ī} + {im} → raš {īm} as (plg. rūd {ij} + {im} → rūdij {im} as. Taigi

{im} → {īm}/{ī}–

[+infinityvas].

Sinchroniškai įprasta kalbamuosius vedinius sieti su veiksmažodžio būtojo kartinio laiko forma. Šios formos kamieno galinių priebalsių minkštumas, aiškiai išreikštas išvestinėse formose, leidžia kalbėti ir apie kamiengalio alternantą {i}, esantį pamatinio kamieno giluminėje struktūroje, pavyzdžiui, plg. rašymas (rašīusi) ir nešimas (nešūsi). Taigi prisijungusios priesagos balsio pailgėjimą lemia ne fonologiniai, o morfolginiai veiksniai – pamatinio kamieno morfonologinis tipas. Tačiau ir šiuo atveju kaita yra automatinė.

§7. Darybinės morfemos {im} alternavimas ypačing tuo, kad variantai skiriasi ne tik balsio ilgu-

mu: {im} ir {īm} pasižymi skirtingomis akcentinėmis savybėmis. Alomorfas {im} bet kokio akcentinio tipo kamieną paverčia stipriuoju. Pats jis niekada nebūna kirčiuotas (plg. šaudymas, klóstymas, minkymas, tárdymas, válgymas ir ādymas, rāšymas, laĩkymas, aĩdymas). Alomorfas {im} iš bet kokią priegaidę turinčios šaknies atitraukia kirtį, jeigu eina tiesiog po jos (arĩmas, kūlĩmas, skyrĩmas, piešĩmas)⁶. Išsiskiria tik kitokios darybos reikšmės vediniai, pvz.: pýlĩmas, gėrĩmas, reiškiantys veiksmo rezultatą ar objektą.

Kai tarp šaknies ir {im} įsiterpia gramatinė preterito priesaga, alomorfas {im} būna nekirčiuotas (liūdijimas, kartójimas, laimėjimas, daināvimas).

§8. Galima būtų svarstyti ir dėl kitų daiktavardžių priesagų vokalizmo skirtybių vertinimo. Tačiau jų balsių, nors ir artimų, skirtumą vertinti kaip morfonologinę kaitą kebloka. Pavyzdžiui, –sys ir –ėsis vartojamos skirtingos darybos reikšmės veiksmažodiniuose vediniuose (plg. skambesys, blizgesys ir griuvėšiai, degėšiai), todėl sinchroniškai laikytinos skirtingomis darybos morfemomis.

Kitur balsių nesutapimas traktuotinas kaip visiškai fakultatyvus varijavimas, nepriklausęs nuo jokių morfolginių veiksmų (pvz., variantai {ast} ir {est}), matyt, bendrinėje kalboje atsirado dėl tarmių poveikio, plg.: rūpestis, gaĩlestis ir gaĩlastis, nėrimastis, gývastis).

2.4. Būdvardžio priesagų {uot}, {ot}, {ēt}, {īt} santykis

§9. Būdvardžių priesagų, turinčių artimą raišką, taip pat yra ne viena. Tačiau tik tos priesagos, kurios skiriasi priebalsiais /s/ ir /š/ (plg. melsvas ir pilkšvas) kalbininkų jau ir anksčiau būdavo laikomos variantais (žr. Urbutis, 1978, 216). Naujuosiuose kalbotyros darbuose užsimenama ir apie kitokius būdvardžių derivacinių morfemų variantus – išplėstines priesagas. A. Valeckienė mini formantų –inis, –iškas, –inas variantus, išplėstus priebalsiu ar pridėtinu skiemenu. Prie šios rūšies variantų ji jungia dar nemaža būdvardžio priesagų, kurios turi bendrą dalį, modifikuotą skirtingais pamatinių žodžių kamiengalio balsiais bei dvibalsiais, pvz.: maž–utis, plon–ytis; maž–ylis, maž–ulis; lig–uistas, lig–ūstas; žol–ėtas, šak–

⁵ Vardininko galūnė –ė simbolizuoja visą paradigmą. Morfonologiškai reikšmingas alomorfo {ikl'} galinio priebalsio minkštumas prieš galūnę –ė neutralizuojamas.

Formulėje būtų galima nurodyti ir priešingą kaitos kryptį: {īkl} → {ikl'} / – {is}. Bet kadangi galūnė {–is} gali reikšti ne tik vyriškosios, bet ir moteriškosios giminės paradigmą, pagrindiniu alternantu pasirinktinai {ikl'} ir kaita nagrinėjama /V/ → /V/ kryptimi.

⁶ B. Stundžia [1993, 66] teigia, kad šios priesagos akcentinė charakteristika taip pat priklauso nuo pamatinio veiksmažodžio morfolginių ypatumų. Ji laikytina dominacine stipriąja kirčiuota, kai pamatinis veiksmažodis esąs pirminis, ir nedominacine stipriąja pokirtine, kai pamatinis veiksmažodis mišrusis ar antrinis.

otas ir pan. (žr. Valeckienė, 1998, 311–312). Istoriskai tai pagrįsta, tačiau visų jų raiškos skirtumą vertinti kaip morfonologinę kaitą sinchroniškai vargu ar būtų tikslu. Šiuo atžvilgiu galima svarstyti segmentų *-uot-*, *-ot-*, *-ēt-* ir *-yt-* santykį.

§10. Istoriskai šių priesagų raiška nesunkiai paaiškinama. Jos yra susiformavusios iš senosios priesagos *-ta-*. Į priesagas *-ēt-* ir *-ot-* įėję balsiniai segmentai – tai daiktavardžių kamiengaliai (plg. *gėlėms* → *gėlėtas*, *šako-ms* → *šakotas*), o *-uot-*, *-yt-* gali būti analoginiai dariniai, atsiradę, pailginus kitus kamiengalius⁷ (plg. Skardžius, 1998, 173). Sudarant būdvardžius, matyt, ilgokai buvo laikomasi dėsnin-gumo priesagą su atitinkamu balsiu parinkti pagal pamatinio daiktavardžio kamiengalį.

§11. Sinchroniškai šias priesagas galima laikyti morfonologiniais variantais. Teoriškai tai įmanoma ne tik dėl priesagų funkcijos vienovės (vediniai su šiais darybos formantais paprastai reiškia paviršiaus ypatybę). Juos skiriančius balsius galima pagrįstai jungti į vieną morfonemą, nes tokios pat fonemos gali dalyvauti šaknies balsių kaitoje *uo: o: é: y* (*dúoti: dosnùs, rėžti: rúožas, plėtė: plýti: plótiš*).

Remiantis deskriptyvistų teorija pagrindiniu alternantu pasirinkti tą, kurio distribucija platesnė (žr. Блумфилд, 1968, 171–172), pagrindiniu variantu (nežymėtuju nariu) laikytinas *{uot}*. Su šia priesaga yra daugiausia būdvardžių⁸ (taigi ji dažniausia), be to, jos distribucija yra plačiausia. Palyginus pamatinių žodžių kamiengalio priebalsių kietumą/minkštumą, matyti, kad alomorfas *{uot}* eina ir po kietųjų (*{rumb+uotas}*, *{gumb+uotas}*), ir po minkštųjų priebalsių (*{brūkšn'+uotas}*, *{akin'+uotas}*). Kitų priesagų distribucija siauresnė.

§12. Tiksliai apibrėžti morfonologinę poziciją, tai yra nurodyti, po kokio kaitybos kamieno vartojamas pagrindinis alternantas, o po kokių – kiti, nėra paprasta. Didžioji dauguma vedinių rodo, kad priesaga *{ot}* eina po kamiengalį *o*, *{ēt}* – po kamiengalį *é*, o *{īt}* – po kamiengalį *i* turinčių daiktavardžių. Tačiau

vartojama daug būdvardžių, kurie atrodo esą sudaryti nedėsningai – ne su tokios raiškos priesaga, kurios reikalauja pamatinio daiktavardžio kamieno tipas. Tokių būdvardžių „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ yra per 80. Apie pusę jų turi variantų – yra sudaryti ir su ta priesaga, kurią lemia pamatinio žodžio kamieno tipas, ir su kitomis priesagomis (*rumbúotas* ir *rumbėtas*, *žvirgžduotas* ir *žvirgždėtas*, *koríuotas* ir *korėtas*, *korýtas*, *smėliuotas* ir *smėlėtas*). Jų atsiradimo kalboje ištakų nagrinėjimas būtų atskiras klausimas. Čia plačiau nesigilinant į istorinius aspektus, galima tik pasakyti, kad tarmės teikia pakankamai medžiagos, patvirtinančios hipotezę, kad tokie variantai galėję atsirasti dėl jų pamatinių žodžių kamienų įvairavimo tarmėse (pvz., iš tarmių ar senųjų raštų yra užrašyti *bangas*, *juostas*, *alyvas* ir kt.). Taigi daugelio kalbamųjų būdvardžių struktūra atrodo esanti nedėsninga tik bendrinės kalbos faktų kontekste.

Tarp tariamai nedėsningai sudarytų būdvardžių daugiausia yra formanto *{uotas}* vedinių. Formanto *{uotas}* „agresyvumą“, t. y. jungimąsi ne tik su senojo *o* kamieno daiktavardžiais, galima motyvuoti ir psicholingvistiškai. Šios priesagos ryšys su pamatinių žodžių tipu ne toks skaidrus kaip kitų priesagų: balsinis segmentas neatitinka jokių daiktavardžių kamiengalio raiškos. Be to, kaip minėta, būdvardžių su šia priesaga apskritai daugiausia, todėl ji, matyt, suvokiama kaip pagrindinis formantas reikšti išorinei ypatybei – nežymėtas darybos morfemos alomorfai.

Bendrinės kalbos faktų kontekste *{uot}*, *{ot}*, *{ēt}*, *{īt}* variavimas išsiskiria iš kitų priesagų raiškos kitimo – kaitos sąsaja su morfonologine pozicija nėra tokia tiesioginė kaip kitais atvejais. Vedinio priesagos pavidalo automatinį priklausymą nuo pamatinio žodžio kamiengalio ardo gausios išimtytys. Dėl jų kalbamųjų priesagų variavimas primena neautomatines šaknies balsių kaitas (plg. *pa{gálb}a* ir *pa{gėlb}a*, *{badž''oti}* ir *{bedž''oti}* bei *šerkšn{ót}as* ir *šerkšn{uot}as*, *rant{uot}as* ir *rant{ēt}as*, *rant{īt}as*).

3. I š v a d o s

3.1. Tą pačią funkciją atliekančios vardažodžių priesagos laikytinos tos pačios darybos morfemos variantais, jeigu jų raiškos skirtumą galima būtų aprašyti morfonologine taisykle.

3.2. Deminutyvinės priesagos raiškos kitimas yra automatinis, fonologiškai motyvuotas. Jį lemia pamatinio daiktavardžio kamieno skiemeninė struktūra.

3.3. Įrankių pavadinimų priesagų *{ikl'}* ir *{īkl}*

⁷ Žodžių darybos istorijoje žinoma nemažai atvejų, kai, daugelyje žodžių priesagai einant vis po to paties garso, kaip darybos priemonė imamas suvokti ilgesnis segmentas, pvz., priesaga *-ovas* < *-vas*, *-ykla* < *-kla* ir pan.

⁸ Priesaga *{uot}* nuo seno buvo jungiama prie *a* (< *ō*) kamieno daiktavardžių. Šis kamienas yra vienas iš produktyviausių kamienų, todėl būtent šios priesagos būdvardžių, reiškiančių paviršiaus ypatybę, yra daugiausia.

raiška automatiškai priklauso nuo jas papildančios fleksijos. Pagrindinis alomorfas {*ikl*'} darybos formantą sudaro kartu su vyriškąją giminę reprezentuojančia fleksija, o variantą {*īkl*} papildo moteriškosios giminės galūnės.

3.4. Alomorfų {*im*} ir {*īm*} pasiskirstymą veiksmažodiniuose abstrakčiuose lemia morfonologinė pamatinių kamienų struktūra, taigi kaita, kaip ir {*ikl*'} → {*īkl*'}, automatinė, bet morfologiškai motyvuota.

3.5. Morfonologiniais variantais galima laikyti ir paviršiaus ypatybę reiškiančių būdvardžių priesagas {*uot*'}, {*ot*'}, {*ēt*'}, {*īt*'}. Pagrindinis alomorfas (nežymėtasis narys) iš jų yra {*uot*'}: jis yra dažniausias, turi plačiausią distribuciją. Būdvardžio priesagos pavidalo automatinį priklausymą nuo pamatinio žodžio kamiengalio ardo gausios išimtys. Dėl jų kalbamųjų priesagų varijavimas primena neautomatines šaknies balsių kaitas.

L i t e r a t ū r a

1. Gaivenis K., Keinys S., 1990, Kalbotyros terminų žodynas. – Kaunas.
2. Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. – Vilnius.
3. Harris Z.S., 1963, Structural Linguistics. – Chicago; London.
4. Hockett Ch.F., 1968, Kurs językoznawstwa współczesnego. – Warszawa.
5. Jakaitienė E., 1970, Dėl lietuvių kalbos veiksmažodžių priesagų. – Baltistica, t.6(2), 173-177.
6. Jakaitienė E. ir kt., 1976, Lietuvių kalbos morfologija. – Vilnius.
7. Jakaitienė E., 1997, Veiksmažodžių daryba. – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika/Red. V.Ambrazas. – Vilnius, 385-406.
8. Jašinskaitė I., 1971, Veiksmažodžių struktūriniai tipai ir daryba. – Lietuvių kalbos gramatika/Vyr. red. K.Ulvydas, t.2. – Vilnius.
9. Karosienė V., Girdenis A., 1990, Bendrinės kalbos žodžio ir skiemens statistinė struktūra. – Kalbotyra, t.41(1). 36-48.
10. Paulauskienė A., 1994, Lietuvių kalbos morfologija. – Vilnius.
11. Skardžius Pr., 1998, Priesagos -ėta-, -ota- ir -uota-. – Rinkiniai raštai, t.3, 172-175.
12. Stundžia B., 1993, Morfemų ir žodžių akcentinė klasifikacija. – Kalbotyra, t.42(1), 54-75.
13. Urbutis V., 1978, Žodžių darybos teorija. – Vilnius.
14. Valeckienė A., 1998, Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. – Vilnius.
15. Блумфилд Л., 1968, Язык. – Москва.
16. Каросене В.-З., 1985, Фонотактическая структура именных корней в литовском литературном языке: Дис. канд. филол. наук. – Вильнюс.

***Dėl Fridricho Pretorijaus
"Clavis Germanico – Lihvana"
vokiškojo registro šaltinių¹***

Vincentas DROTVINAS
Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

***Concerning the German register
sources of Friedrich Praetorius'
"Clavis Germanico – Lithvana"***

S u m m a r y

The article analyzes the German register sources of the manuscript lexicon *Clavis Germanico–Lithvana* compiled by the most famous lexicographer Friedrich Praetorius (1624-1695) from Lithuania Minor. It has been detected that the German register consists of two layers: 1) biblical which is taken from M. Luther's Concordantiae Bibliorum (most probably from the Conradus Agricola's edition, 1640); 2) colloquial language. About half of the title words are taken from concordances; the majority of them (about 90%) are illustrated with biblical excerpts in German and Lithuanian. Illustrative Lithuanian words are used ei-

ther as the only equivalents or as synonyms of equivalents of words taken from elsewhere. Not all illustrative words are used in titles. Non-biblical register words denominate everyday things and occurrences, toponyms of Germany and Lithuania Minor, etc. Therefore, *Clavis Germanico–Lithvana* is a significant lexical source of written and colloquial language from Lithuania Minor of the seventeenth century.

Key words: *bilingual lexicon, register of the source language, the concordances of M. Luther's Bible, words illustration, equivalents of the target language.*

Fridricho Pretorijaus Vyresniojo (1624-1695) *Clavis Germanico–Lithvana* – žymiausias XVII a. pusės rankraštis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, reikšminga Mažosios Lietuvos kultūros paveldo dalis. Laimingai pasiekęs mūsų dienas, rankraštis išspausdintas (*Clavis* 1995; *Clavis* 1997) ir tapo lengviau prieinamas tyrinėtojams ir asmenims, besidomintiems Mažosios Lietuvos leksikografijos istorija. Publikacija susilaukė Lietuvos ir užsienio kalbininkų dėmesio (Palionis 1997, Karaciejus 1997, Karaciejus 1999, Eckert 1996).

Straipsnio tikslas – apžvelgti *Clavis Germanico–Lithvana* vokiškojo registro šaltinius, nustatyti Biblijos konkordancų ir kitos leksikos panaudojimo ypatumus.

Tyrimo objektas – *Clavis Germanico–Lithvana* vokiškojo registro leksika, antraštinių žodžių iliustracijos kaip lietuviškų atitikmenų šaltinis.

Tyrimo metodas – žodyno medžiagos stebėjimas ir lyginimas su konkordancų žodžiais; žodyno straipsnių sandaros analizė.

Pats *Clavis* rankraštis neturi autoriaus pratarmės ar madingo anais laikais titulinio puslapio, iš kur galėtume gauti informacijos apie žodyno šaltinius, paskirti, sandarą ir geriau suprasti žodyno turinį, jo rengimo istoriją ir pan. *Clavis* paskirti, drauge jo turinį ir šaltinius, yra nusakęs Pretorijaus amžininkas, Mažosios Lietuvos etnografas Teodoras Lepneris (Lepner, 1633-1691) savo veikalo *Der preußche Littauer* (beje, rašyto 1690 m., t. y. Pretorijui dar esant gyvam) skyriuje apie lietuvių kalbą. Išvardijęs Mažosios Lietuvos filologinius darbus, Lepneris rašo: „*Es hat Herr Fridericus Prätorius, ältester Pfarrer unter allen Predigern unser Preuschen Littauen, ein Wörter=Buch aller Wörter, so in der Heiligen Schrift*

¹ Straipsnis parengtas 1999 m. Mюнsteryje ir Wolfenbüttelyje per stažuotę, kurią finansavo Heinrich Hertz-Stiftung ir kurios metu man daug padėjo Prof. Dr. Friedrichas Scholz. Už tai jiems nuoširdžiai dėkoju.

Die Vorbereitung dieses Aufsatzes während meines Forschungsaufenthaltes in Münster und Wolfenbüttel im Jahre 1999 wurde dank finanzielle Unterstützung von der Heinrich Hertz-Stiftung und wissenschaftliche Betreuung von Prof. Dr. Friedrich Scholz (Institut für Interdisziplinäre Baltische Studien, Westfälische Wilhelms Universität Münster) ermöglicht. Für diese Hilfe bin ich sehr dankbar.

nach der Concordanz=Bibel Agricolas zu finden, allein es findet sich hierzu kein Verleger" (Lepner 1744, 133).

Lepnerio nuomonei apie Pretorijaus žodyną pritarė ir Jurgis Lebedys, nurodęs, kad *Clavis Germanico-Lithvana* bendrais bruožais atitinka Lepnerio apibūdintą Pretorijaus žodyną. Pasak Lebedžio, žodynas rašytas dvasininko, besirūpinančio religiniais dalykais ir besibazuojančio Biblija. Žodynui Pretorijus neabejotinai naudojęs Biblijos konkordancus, didžiajai žodžių daliai pridėjęs Biblijos ištraukas vokiečių kalba ir jų vertimus (Lebedys 1956, 511). Tiesa, Lebedžiui sukėlė abejonių papildymai, kurie „rašant žodyną pagal konkordancus ir tuo pačiu turint visus antraštinius žodžius“, nesą reikalingi. Mūsų supratimu tai, kad papildymai imti iš tų pačių konkordancų, ne tik neprieštarauja nuomonei dėl vokiškų žodžių šaltinio naudojimo, bet – priešingai – šią nuomonę tik patvirtina.

Iki šiol lituanistinėje literatūroje tenkinamasi Pretorijaus žodyno biblinės paskirties bendru nusakymu. Kol *Clavis* leksikos turinys, jo leksinės – semantinės ar teminės grupės nėra susilaukusios specialesnių tyrinėjimų, kartais teigiama, kad žodyną Pretorijus buvo sudaręs vien iš Biblijos teksto (Biržiška 1960, 334). Todėl laikydami *Clavis* a priori tik Biblijos žodynu, susidarome ne visapusišką ir todėl vargu ar teisingą žodyno turinio įvaizdį. Aptarti *Clavis* vokiškosios dalies registro šaltinius svarbu dėl to, kad dvikalbio žodyno pirmosios kalbos leksika lemia žodyno turinį, nuo pirmosios kalbos žodžių inventoriaus priklauso ir antrosios kalbos (*Clavis* atveju – lietuvių) atitikmenų parinkimas bei jų pateikimas ir visa žodyno leksikografinė sandara. Kol netyrinėtas Biblijos konkordancų panaudojimo žodyne „mechanizmas“, sunku ką tiksliau pasakyti apie kiekybinius ir kitokius konkordancų žodžių santykius su šnekamosios kalbos leksika.

Imdamasis žodyno rengimo, Pretorijus turėjo apsispręsti dėl dviejų dalykų. Pirmasis dalykas – kurių kalbų žodyną rašyti. Dar 1673 m. Įsruties superintendantas Sebastianas Miuleris (Müller) įpareigojo Teofilį Gotlybą Šulcą parengti Biblijos lietuvišką vertimą ir drauge vokiečių–lietuvių kalbų žodyną (Sapūno ir Šulco gramatika 1997, 45) Tačiau šio žody-

no rankraštis buvo dingęs jau XVIII a. pradžioje ir iki šiol jo pėdsakų nerasta.

Rengti kitokios kalbų eilės, pavyzdžiui, dvikalbį lietuvių–vokiečių arba lietuvių–lotynų kalbų, žodyną būtų buvęs kur kas sudėtingesnis darbas². Rašyti vokiečių–lietuvių kalbų žodyną Pretorijui vis dėlto buvo lengviau ir paprasčiau, ypač kad tokį žodyną rengti jį galėjo paskatinti ir *Lexicon Lithuanicum* pavyzdys (*Lex* 1987). Apsisprendęs dėl žodyno kalbų eilės, Pretorijus susidūrė su antrąja, t. y. su būsimojo žodyno registro (antraštyno, inventoriaus), problema. Vokiečių kalbos registruvi gauti jis turėjo dvi iš-eitis: a) sudaryti vokiečių kalbos registrą pats ir b) pasinaudoti kurio nors tinkamo vokiečių kalbos žodyno registru.

Nesiryždamas sudarinėti būsimojo žodyno vokiškąjį registrą pats ir nerasdamas vokiečių kalbos žodyno, paremto Biblijos konkordancais (tokio žodyno iš tikrųjų ir nebuvo), Pretorijus pasirinko sakytume trečiąją, t. y. originalią, iš-eitį: savo būsimojo žodyno vokiečių kalbos registruvi jis pasinaudojo M. Lutherio Biblijos konkordancais. Viena iš priežasčių, paskatinusi Pretorijų rašyti žodyną pagal Biblijos konkordancus, buvo Prūsijos bažnytinės vyresnybės rūpinimasis lietuviškos Biblijos parengimu (prisiminkime S. Miulerio įpareigojimą, kur pasakyta, kad Biblija turi būti peržiūrėta ir išversta taisyklinga, t. y. lietuvių, kalba).

Konkordancas (vok. *Konkordanz*, lot. *concordans* „atitinkantis, derantis“ iš lot. *concordare* „atitikti“) – abėcėlinis kurio nors veikalo (teksto) žodžių ar posakių sąrašas (indeksas), kuriame nurodomos visos žodžių pavartojimo vietos³. Nuo XIII a. dažniausiai buvo sudarinėjami visos Biblijos ar jos dalių konkordancai, pirmiausia lotynų, vėliau ir kitomis kalbomis. Biblijos konkordancas yra Biblijos žodžių (ir kurių ne kurių žodžių junginių) abėcėlinis sąrašas, kuriame nurodytos žodžių pavartojimo vietos (knyga, skyrius, posmas). Šis abėcėlinis sąrašas palengvina studijuojantiems Šventojo Rašto vietų aiškinimą. Drauge šis sąrašas gali būti pritaikomas pirmosios kalbos registruvi sudaryti.

Ieškodami *Clavis Germanico – Lithvana* vokiškojo registro ištakų, *Clavis* dalies raidžių žodžius lyginome su tų pačių raidžių žodžiais viename popu-

² Pirmąjį lietuvių–vokiečių kalbų žodyną, sudarantį dviejų dalių žodyno pirmąją dalį, parengė Fridrichas Vilhelmas Hakas, žr. *Vocabularium Lithvanico-Germanicum, et Germanico-Lithvanicum ... herausgefertigt von Friedrich Wilhelm Haack ... Halle, 1730*. Žodynai su pirmąja lietuvių–vokiečių kalbų dalimi yra taip pat Pilypo Ruigio *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon, Königsberg, 1747* ir juo sekusio Kristijono Gotlybo Milkaus *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter=Buch, Königsberg, 1800*. Tokią pat dalį, deja, neišlikusią, turėjo ir rankraštis Jokūbo Brodovskio *Lexicon Germanico=Lithvanicum et Lithvanico=Germanicum (prieš 1744)*.

³ Dėl konkordanco sąvokos žr. Hiller 1999, 170. Termino forma *konkordancija*, teikiama „Tarptautinių žodžių žodyne“ (Kaunas: Spaudos fondas, 1936, p.501) ir rekomenduojama dabar (Knygotyra 1997, 203) už bene plačiau vartojamą formą *konkordancas* nėra geresnė, tik ilgesnė.

liariausių XVII a. Martyno Lutherio Biblijos konkordancų, būtent, Agricolas, leidimų⁴. Agricolas konkordancų puslapis dalinamas į tris skiltis, turinčias vidutiniškai 90–95 žodžius. Žodžių skaičius skiltyje priklauso nuo to, kiek joje yra antraštinių žodžių, kiek eilučių (vieną ar dvi) užima kuris nors žodis ir pan. Ne visi Biblijos žodžiai vienodai dažni. Dalies žodžių pavartojimo atvejai surašyti visi, pvz., daiktavardžio *Herr*, t. y. Gott, Jėsus, yra per 3200 formų, įvardžio *all*, *alle*, *alles* – per 2000 atvejų ir pan. Visiškai retai (po vieną sykį) pavartotų žodžių į vieną skiltį surašoma po 10–12 ar daugiau. Kurių ne kurių žodžių, pvz., *ewiglich*, *gehaft*, *gefchehen* ir kitų, nurodomos tik vartojimo vietos. Be iliustracijų pateikiami ir kurie ne kurie tikriniai vardai, pvz., *Ephron – dieses Ephron wird gedacht* Gen 23, Vers. 8/10, 13/14, 16/17 ir kitur, *Gedala*, *Gerfon* (*Gerfom*), *Gibeon*, *Gillead* ir kiti.

Nesiekdami visapusiškai išanalizuoti *Clavis* vokiškojo registro formavimą, šiame straipsnyje aptarsime tik kelis šio darbo bruožus. Iš *Concordantiae Bibliorum* ir *Clavis* vokiškojo registro žodžių gretinimo matyti, kad žodyno sudarytojas ėmė savo registrui anaipol ne visus konkordancų žodžius, o pirmiausia atsirinko reikšmingiausius, būtiniausius, geriausiai reprezentuojančius Biblijos turinį. Taip teigti galime matydami, kad Pretorijus savo žodynui nemaža konkordancų yra ir praleidęs, būtent,

a) Pirmiausia praleista dauguma biblijos asmenvardžių ir vietovardžių (kai kuriais duomenimis, jų Biblijoje esama per 3500). Kaip rodo *Clavis* originalo pirmoji dalis, dėl onomastikos įtraukimo į žodyną gerokai svyruota. Abėcėlinėse vietose bibliinių asmenvardžių randame gana retai, *Christus*, *Kristus*, aus. M. I 432 (čia ir toliau nurodoma *Clavis* publikacijos dalis ir puslapis); *Jesus*, *Jefus*, aus. M I 486, *Jofua*, *Jofue*, ės. M. I 495 ir kt., vietovardžių: *Jordan*, *Jordanas*, ė. M. i 495; *Ifrael*, *Izràèlas*, ė. M. II 499 ir kt. Tiesa, I dalies p. 2–226 yra papildomai įrašyta apie 290 a raidės onomastikos. Tam tikrą kiekį bibliinių asmenvardžių ir vietovardžių randame žodžių iliustracijose;

b) Atsisakyta žymios dalies sudurtinių daiktavardžių su priešdėliais *dafür* (plg. *dafürhalten*), *daheim* (plg. *daheimbleiben*), *daher* (plg. *daherfahren*), *dahin* (*dahinbringen*) ir pan.;

c) Nededami ir šiaip žodyno sudarytojo galva neaktualūs konkordancų žodžiai, pavyzdžiui, šalia pamintų vokiškų žodžių *Danck*, *Danckbar*, *Danckbarkeit*, *Dancken*, *Danckopffer*, *Danckfagung* keičiami vid. *Danck und Danckbarkeit*, *Danckfagen*, vid. *Dancken*, o žodžiai *Danck=Chor*, *Danckpfalm* visai praleidžiami.

Tačiau *Clavis* vokiškasis registras nėra vien Agricolas *Concordantiae Bibliorum* žodžių santrauka: jis nemaža kuo ir papildytas. Pirmiausia randame bent kelias dešimtis registro ar jo atitikmenų papildymų su nurodytais konkordancais. Jie rašyti paties Pretorijaus ir vėlesniųjų žodyno vartotojų ranka, tarsi „atstatant“ praleistus žodžius. Visi kiti registro papildymai yra įvairių vokiškos abėcėlės žodžių intarpai. Tačiau neretai šie papildymai praplečia vieno kurios leksemos giminiškų žodžių lizdą, pavyzdžiui, po vokiško konkordancinių žodžių *Dach*, *Stógas*, ė. M. ir *Dachrinne Rinda*, ės. F. I 440 autoriaus pateikta keletas sudurtinių daiktavardžių su pirmuoju to paties žodžio *Dach* sandu.

Dachfeine Cžérpe, ės. F. *Cžérypčzia*, ės. F.

—, — *žiegel*, *Plyta*, ės, F.

—, — *Schindel*, *Dronycze*, ės. F.,

taip pat žodžių junginys *Dach übers Getreydig*, *Barągas*, ė. *Stirtas*, ė. M. Konkordancų žodis *Dachfell* pateikiamas kitaip, būtent *Dachs*. *Ūbfchrus*, aus. M. *Wer bey ihm fand Dachsfell: Kurs prie sawę rado Ūbfraus škuras*, Exod. 35. 23 I 443 ir pan.

Deja, *Clavis* papildymų turinio, rodančio Pretorijaus kūrybinį požiūrį į žodyno rengimą, plačiau apžvelgti neleidžia šio straipsnio apimtis. Čia tik pasakysime, kad *Clavis* originaliosios leksikos turinys yra Mažosios Lietuvos XVII a. materialinės ir dvasinės kultūros sąvokų, daiktų bei reiškinių pavadinimai, taip pat Europos, Vokietijos ir Prūsijos toponimika (žr. dar preliminarą apžvalgą Drotvinas 1995, XV–XVIII). Pagaliau reikia pabrėžti, kad į žodyno registrą įtraukti nauji (t. y. nebibliniai, nekonkordanciniai) žodžiai rodo *Clavis* sudarytojo pastangas nesiriboti bibrine leksika, bet tenkinti ir platesnius žodyno vartotojų poreikius. Šie registro žodžiai reikalavo taip pat ir lietuviškų atitikmenų, kurių visuma galėtų sudaryti „pretorizmų“ sąrašą (Visą žodyno inventorių parodys jau pradėtas rengti *Clavis* lietuviškų žodžių indeksas).

Clavis žodyno straipsnis sandaros atžvilgiu yra

⁴ Pirmąjį M. Lutherio Biblijos konkordancų leidimą *Concordantiae Bibliorum* išleido Niurnbergo spaustuvininkas (Typographus zu Nürnberg) Konradas Agricola (Bawr) 1609 m. (rekomendavo spaudai septynių Vokietijos universitetų teologijos fakultetų dekanai ir atskiri teologai 1607 m.). Žinomi jo konkordancų 1610, 1612, 1621, 1640, 1658, 1674 ir kt. metų leidimai. Šiam straipsniui naudotasi Volffenbutelio Hercogo Augusto bibliotekos (HAB) egzempliorium *CONCORDANTIAE BIBLIORVM, Das ist Biblische Concordantz vnd Verzeichnuß der fürnembsten Wörter ... deß Alten vnnnd Newen Testaments ... durch CONRADVM AGRICOLAM ... Gedruckt zu Frankfurt am Main .. Im Jahr M.D.C. XXXX (1256 p., signatūra B 31 2° Helmst.)*

dvejopas. Dažniausiai jį sudaro dvi pusės: vokiškoji ir lietuviškoji. Vokiškoji pusė yra antraštinis registro žodis, kartais su lotynišku aiškinamuoju žodžiu, padedančiu suprasti realiją, skirti daugiareikšmio žodžio reikšmės arba kalbos dalis (plačiau Drotvinas 1995). Lietuviškoji dalis yra vokiečių kalbos žodžio lietuviškasis atitikmuo arba atitikmenys. Tiesa, vidutiniškai kas dešimtas *Clavis* vokiškas žodis yra be lietuviškų atitikmenų.

Pretorijaus žodžių iliustracijos yra *Clavis Germanico-Lithvana* skiriamasis bruožas. Mes suskaičiavome, kad apytikriai iš 16000 *Clavis* vokiškų žodžių iliustruota nepilni 7000. Visame žodyne bibliinių iliustracijų suskaičiavome apytikriai 6200. Kitos iliustracijos yra nemetrikuotos religinio turinio arba paimtos iš šnekamosios kalbos. 1514 žodyno *a, b, c, d, e*, raidžių žodžių turi per 1700 iliustracijų, iš jų maždaug 1550 bibliinių ir apie 160 šnekamosios kalbos iliustracijų. Kadangi tuo metu dar nebuvo išspausdintos Biblijos lietuvių kalba (išskyrus J. Rėzos *Pfalteras Dowido 1625 m.*), galima manyti, kad greičiausiai Biblijos iliustracijas vertė pats žodyno autorius.

Čia panagrinėsime iliustracijų leksikos ir lietuviškų atitikmenų santykį (visapusiška iliustracijų analizė būtų atskiro tyrinėjimo tema). Tiek biblinės, tiek šnekamosios kalbos iliustracijos verčiamos į lietuvių kalbą. Iliustracijų paskirtis yra trejopa: a) teikti antraštinius žodžius, b) parodyti vokiško (ir lietuviško) žodžio reikšmę bei vartoseną ir c) teikti lietuvišką atitikmenį arba papildyti atitikmenų eilę, jeigu pirmieji atitikmenys paimti iš kitų šaltinių. Atitikmenų skaičius priklauso nuo vokiško žodžio semantikos ir jo vertimo į lietuvių kalbą. Tam tikra dalis antraštinių žodžių (čia priskirtini pirmiausiai vokiečių kalbos polisemantai) iliustruojami keliomis biblinėmis iliustracijomis, kuriose randame vis naujų lietuviškų atitikmenų, pvz., veiksmažodis *Fahren. Kellāju lawau, fu, ti. Wa žūti* II 7–8 turi 9 biblines iliustracijas su skirtingais lietuviškais atitikmenimis (tiesa, neiškeltais į atitikmenų eilę):

Ließ Joseph auff seinem Wagen fahren: Leido Jū žepą šawo We žūti wa žūti, Gen 41.43.

Das Eysen fuhr vom Stiel: Gelle žis nufmukko nū Koto, Deut. 19.5.

Der Spieß fuhr in die Wand: Ragotine įfmego į Sėnq, 1. Sam. 19.10.

Ich meinet er folte mit seiner Hand über die Stete fahren: Aš dingoju jį šawo Ranka tą Wietą perbraukfenti, 2. Reg. 5.11.

Jesus sprach fahre in die Hohe: Jezus tare irkiš aukštyn, Luc. 5.4.

Du Schwerdt fahre in deine Scheide: Lyfk į tawo Makštis tu Karde, Jer. 47.6.

Mein Schwerdt wird auß der Scheide fahren: Mano Kallawyas iš Makštu išsmuks, Ezech. 21.4.

Laß die Feindschafft fahren: Pamejk Neprietelyft, Syr. 28.

Herr nun laße fu deinen Diener in Friede fahren: Wiešpatie nu léidi tawo Tarnq Pakajuje eiti, Luc. 2.29.

Nemaža žodžių turi po keletą iliustracijų, pvz., penkias – *anschauen, fehlen, überheben, vergehen, verlaufen* ir kt., keturias – *abziehen, gering, greiffen, hauen, legen, vergelten*, tris – *freundlich, frey, kehren, Mitte, Tuch, übergehen, verdecken* ir pan. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *abziehen* iliustruojami visi keturi lietuviški atitikmenys:

Nuimti. Kannt die Haut nicht allein abziehen: Negallejo wiens Odos nuimti. 2 Par. 29, 34.

Atjtoti et Iffittraukti. Die ietzt vom Euch abgezogen sind: Kurie dabar nuo jufu atftojo (.ifjtiraukia.) Jer. 34.20.

Attraukti. Gott wird die Hand nicht abziehen: Diewas Ranka n'attrauks. 1.Paral. 29.20.

Nutráukti. Die Ihm Antiochus abgezogen hatte: Kurias Antiokus jam buvo nutraukęs. 3.Macc. I, 1. I 52.

Tačiau yra ir priešingų atvejų, kai iš kelių atitikmenų iliustruojamas tik vienas ar du, pavyzdžiui, iš *Anfahren mit Worten* septynių atitikmenų iliustruojami tik du: *Apjšfokti. Užkabinti. Curru. Užkluddyti. Priwažoti. Navi. Prijiirti. Priirti. Užkluu, au, fu, ti. Pabarru, rau, fu, ti. An ein Hauß anfahren: Priwažoti prie Butto. An einem Stein oder Stobben anfahren: Prie Akmens alba Kelmo užkluti. I 92, iš *Betrübniß* penkių *Smútka, ós. F. Smutnybe, es. F. Sielwartas, ó. Ápmaudas, ó. M. Tužba, ós. F.* – tik vienas: *Er machet mich voll Betrübniß: Papilda manę Smutka. Job. 9.18. I 328* ir pan.*

Biblinės iliustracijos skiriasi savo ilgiu. Dalis iliustracijų yra itin glaustos ir trumpos – paprastai dvių, trijų ar keturių žodžių. Jos greičiausiai perrašytos iš konkordancų. Tačiau gana dažnai iliustracijos yra kur kas ilgesnės, išsamesnės, sintaksiškai sudėtingesnės. Tai akivaizdu kad ir iš šio dvių to paties žodžio *erwecken* iliustracijų sugretinimo:

Erwecken. Prikellu, lau, fu, ti. Įškelti. Pabuddinu, nau, fu, ti. Erwecke dich und wache auff: Prikelkis ir pabušk. ψ. 35. 23. I 618 ir *Ich will ihnen einen Propheten erwecken wie du bist auß ihren Brüdern v. meine Wort in seinen Mund legen, der etc etc: Aš įškėlfu jiems Praraką, kaip tu effi, iš jų Broliū, ir mano žodžius į jo Nafrus įdėfu, tas jiems tay wisf kalbės, ka jam prilėpsu, ir kas mano žodžių neklaufys, kurrus jis mano Warde šakys, iš*

to tus atprafyfu. Deut. 18. 18. I 619, plg. dar lizdus Fürwahr. *Iftiefos II 207, Gerne haben. Lubiju II 130* ir kt. Reikia manyti, kad ilgesnės iliustracijos paimtos iš vieno kurio M. Lutherio Biblijos XVII a. leidimo.

Kurie ne kurie bibliniai žodžiai neilustruojami, bet jų konkordanco vieta nurodoma, pvz., po iliustruoto žodžio *Freuden=Gefang*. Linkjmybės Giefme: *Von dennen soll heraußgehen Lob und Freuden=Gefang: Iß ten' tur ißeiti Laupfēs ir Linkjmybės Giefme. Jer. 30.19* dar nurodoma

[Freuden]Gefchrey. *Linkjmybės Szaukſmas*, Ezech. 23.42.

—, — *Haus. Linkjmybės Nañai*, Eſa. 32. 13.

—, — *Kleid. Rubas Linkjmybės*, Baruch. 4.20.

—, — *Mahl. Czefnis Linkjmybės*, 3. Macc. 6.34 II 78 ir pan.

Tam tikra dalis biblines iliustracijos turinčių atitikmenų iliustruojama dar ir šnekamosios kalbos žodžių junginiais ar posakiais, pavyzdžiui,

Schlafen. Miegmi, gojau, fu, ti. Ich Schlawe aber mein Hertz wachet: Aß miegmi, bet Szirdis mano bunda. Cant. 5. 2. – Ich Schlawe einen gutten Schlawf: Miegmi gerq Miegq. Recht woll außschlawfen: Perſmiegojau gerray. III 443;

Schnell. Skubbus, aus, M. bi, ōs. F. bey. Greitas, ō. M. ta, ōs. F. tay. Nūglas, o. M. la, os. F. glay. Zum Lauffen hilfft nicht Schnell seyn: Begtu negelbt greitam buti. Eccl. 9. 11. – Der Stromm laufft Schnell: Uppe Szauney bēg. III 480 ir pan.

Kur kas rečiau randame žodžių, iliustruotų tik šnekamosios kalbos posakiais, pvz., *Paſſieren. Was paſſerret dort: Kas deſtis ten. III 195; Scheſchup.*

Szeſuppe, ēs. F. Fluvius Wielleicht an der Scheſchupp werden Nüße feyn: Paſeſuppey Szlaitoſe raffi bus Rieſutū. III 425; Polniſch. Lenkiſkas, o. M. a, os. F. Im Polniſchen Ambte: Lenku walżczose; Trollen. Atvykftu, au, kſu, kti. Raffi atvyks ir iß kitto Kiemo IV 609; Treffen. Der Schutz hat den Haafen nicht getroffen: Szuccas Zuiki nenulaike IV 608; Wuft machen. Mache dir nicht ſelbſt einen Wüſten Kopff: Neſkuddink ſawa Galwele IV 457 ir kt.

Pasitaiko nemaža atvejų, kai vienas ar kitas lietuviškos iliustracijos žodis lieka neiškeltas į atitikmenų eilę, pavyzdžiui, daiktavardis *Smiltis* žodyno straipsnyje *Kies*. *Graužas, ō. M. Ŗwirgzdai, ū, Pl. M. Ŗiezdrōs, u. Pl. F. Dein Same wūrde feyn wie Sand und das Gewachse deines Leibes wie daſelbigen Kies: Tawo Sekla butu kaip Smiltis ir Waifus Ŗywato tawo, kaip to paties Grauža Eſa. 48. 19 II 534. Ŗr. Sand. Smiltis, czio. M. Ŗiezdroſ, ū. F. Ŗwirzdai, ū. Pl. M. Joseph ſchuttet das Getreyde auff, über die Maaß viel wie Sand am Meer: Ŗūzepas ſupyle Ŗawū tytweiku daug, kaip Pajureſa Ŗiezdrū. III 371.* Nors žodis *smiltis* įrašyta pirmuoju žodyno straipsnyje *Sand*, jis neilustruotas. Atrodo, kad panašiais atvejais Pretorijaus pirmiausia tenkintasi šnekamosios kalbos žodžiais, kurių žodyno rengėjas nesunkiai rasdavo gyvojoje vartosenoje ir kurie buvo aiškūs be iliustracijų. Kita vertus, tai galima paaiškinti ir žodyno neišbaigtumu.

Baigdami galime apibendrintai pasakyti, kad *Clavis* kaip dvikalbės vokiečių – lietuvių leksikografijos paminklas savo lietuviškąja dalimi yra reikšmingas ne tik XVII a. Mažosios Lietuvos raštu, bet ir šnekamosios kalbos leksikos šaltinis.

I š v a d o s

1. Pretorijaus *Clavis Germanico–Lithvana* yra pirmasis lietuvių leksikografijos istorijoje žodynas, kurio vokiškas registras parengtas naudojantis M.Lutherio Biblijos konkordancais (greičiausiai Konrado Agricolas 1640 m. leidimu).
2. Iš konkordancų žodynui paimta maždaug pusė antraštinių žodžių, taigi, daryta žodžių atranka:
  - 2.1. praleisti kai kurie mažiau reikšmingi žodžiai,
  - 2.2. atsisakyta bemaž visos biblinės onomastikos (dalis jos yra iliustracijose).
3. Registras papildytas nebibline leksika, tiek bendriniais žodžiais, tiek onomastika.
4. *Clavis* žodyno straipsnį sudaro: a) vokiškojo registro antraštiniai žodžiai, b) jų lietuviškieji atitikmenys, c) iliustracijos vokiškai ir lietuviškai.
  - 4.1. Vienais atvejais iliustracijų lietuviški žodžiai yra pirmieji atitikmenys, antrasis – papildomas iš kitų šaltinių paimta sinonimų eilė.
  - 4.2. Ne visi iliustracijų lietuviški žodžiai išskelti ir įtraukti į atitikmenų sinonimiką.
  - 4.3. Iliustruota maždaug 45% visų antraštinių žodžių, vyrauja biblinės metrikuotos iliustracijos, ilgesnės negu konkordancų sakiniai.
  - 4.4. Biblinėms iliustracijoms antrina šnekamosios kalbos frazės ir posakiai, yra buitinės kalbos žodžių, iliustruojamų tik šnekamosios kalbos pasakymais.

L i t e r a t ū r a

1. Biržiška 1960 – Biržiška Vaclovas. Pridrikis Pretorijus vyresnysis / Aleksandrynas I XVI–XVII amžiai, Čikaga: išleido JAV LB Kultūros fondas.
2. *Clavis 1995* – Clavis Germanico–Lithvana. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas. D. 1: A–E. Įvadinį straipsnį „Pastabos apie Frydricho Pretorijaus Clavis Germanico–Lithvana“ (p. X–XXVII) parašė ir publikaciją spaudai parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 629 p.
3. *Clavis 1997* – Clavis Germanico–Lithvana, D. 2: F–L, spaudai parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 697 p.; Clavis Germanico–Lithvana, D. 3: M–S, spaudai parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 584 p.; Clavis Germanico–Lithvana, D. 4: T–W, spaudai parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 620 p.
4. Eckert 1996 – Eckert Rainer. Zu den beiden ältesten deutsch–litauischen Wörterbüchern. – Mitteilungen aus baltischen Leben. Hrsg. Baltische Gesellschaft im Deutschland, Jg. 34, Nr. 1 (173).
5. Hiller 1991 – Helmut Hiller. Wörterbuch des Buches. Fünfte, vollständig neu bearbeitete Auflage. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main.
6. Karaciejus 1997 – rec. Karaciejus Juozas. Lietuvių kalbotyros klausimai, XXXVII.
7. Karaciejus 1999 – rec. Karaciejus Juozas. Archivum Lithuanicum. Vilnius: Petro ofsetas.
8. Knygotyra 1997 – Knygotyra. Enciklopedinis žodynas, redaktorių kolegijos pirmininkas Domas Kaunas. – Vilnius: Alma littera.
9. Lebedys 1956 – Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII amžiuje / Paruošė Jurgis Lebedys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
10. *Lex 1987* – Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, parengė Vincentas Drotvinas. Vilnius: Mokslas.
11. Palionis 1996 – rec. Palionis Jonas. Baltistica. XXXI (1).
12. Rėza 1625 – Pfalteras Dowido / ...Per K. Jona Rehsa ... Karaliauczoje Pruffu.
13. Sapūno ir Šulco gramatika 1997 – Sapūno ir Šulco gramatika. Parengė Kazimieras Eigminas, Bonifacas Stundžia. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Dėl mišriojo linksniavimo

Stasys KEINYS

Vilniaus pedagoginis universitetas
T. Ševčenkos g. 31, LT-2009 Vilnius

About mixed declension

S u m m a r y

This article deals with a topical and interesting question of synchronous inflexion of nouns in Modern common Lithuanian – the question of mixed types of declension. Some nouns are discussed: nouns which in the singular nominative case have the ending *-ius* (*vaisius*) and other separate nouns and their groups (*žmogus*, *krikščionis*) which have endings of different declensions in singular and plural. For example, *vaisius* in the singular is declined according

to the 4th declension and in the plural is declined according to the 1st, or *krikščionis*, which in the singular is declined according to the 1st declension and in the plural – according to the 3rd. This appears as result of mixing of types of declension and wider usage of the most frequent types.

Key words: *Noun, declension, inflexion, mixing of types of declension. Daiktavardis, kaityba, linksniavimas, linksniavimo tipų mišinimas.*

Visiems yra žinoma, kad kalbos gramatika, nors ir pamažu, kinta. Vienos lytys, net jų grupės nyksta (baigia išnykti, yra pasiekusios pusiaukelę ar tik pradeda nykti), kitos, regis, tvirtai laikosi, o trečios kyla, plinta (sparčiai plinta ar vos mezgasi). To kitimo padarinius, metus žvilgsnį į ilgesnį ar kartais ir trumpą kalbos gyvavimo tarpą, nesunku akivaizdžiai pastebėti. Dėl kitimo netolygumo laiko ir vietos atžvilgiu toje pačioje kalbos sistemos būklėje (synchronijoje) paprastai būna didesnių bei mažesnių nevienodumų, skirtumų, pereinamųjų, mišrių (sumišusių) reiškinių. Pavyzdžiui, senieji raštai liudija, kad prieš keturis šimtus metų lietuvių kalbos linksniavimo sistemą sudarė dešimt linksnių. Dabartinėje Lietuvoje jų beliko septyni (bendrinėje kalboje bei vakarinėje krašto dalyje – vakarų aukštaičių ir žemaičių kalboje) arba aštuoni (daugumos rytų ir pietų aukštaičių kalboje tebėra einamasis vidaus vietininkas). Galima sakyti, visai čia visur išnyko, palikdami tik nedidelį pluoštelį prieveiksnių, abu pašalio vietininkai (esamasis ir einamasis, pvz.: *namiep, miškiep, namuosemp, miškuosemp; namop, miškop, namump, miškump*; tik be galo retai kur ne kur pačiuose pietrytiniuose Lietuvos pakraščiuose tokių lyčių, dažniau einamojo pašalio vietininko, dar aptinkama, žr. LKA III t. 48-ą žemėlapij). Bet ir dabar dar yra, kad ir labai nedaug, lietuvių, tebevartojančių visus dešimt linksnių – minėti trys Lietuvoje išnykę ar apnykę vietin-

ninkai tebeturimi ilgus metus atskirtų nuo ištisinių lietuvių gyvenviečių vietinių dabartinės Baltarusijos lietuvių kalboje.

Vertas dėmesio yra dviskaitos likimas. Dabartinės kalbos skaičiaus kategorija baigia prarasti vidurinį savo narį – bendrinei kalbai jau gerą pusšimtį metų dviskaita nebeteikiama, dalyje (visų pirma Rytų Lietuvos) tarmių beveik nebevartojama, o kitoje dalyje (žemaičių ir vakarų aukštaičių krašte) pamažu traukiasi iš vartosenos. Galima manyti, kad bendrinės kalbos teikyba (ir pašalinimas iš mokyklų vadovėlių) paspartino dviskaitos nykimą. Bet, kita vertus, ir gramatikos bei bendrinės kalbos mokymas gali nepadėti išlikti nykstančioms lytims – siekinys beveik visiems dabarties lietuviams, netgi rytiečiams, jau yra negyvas dalykas, nors bendrinės kalbos gramatikose vis dar aiškinamas.

Čia buvo paminėta keletas kiekybinių kalbos prarastųjų. Tų prarastųjų mastas skirtingose kalbos vartojamose vietose nėra vienodas (gali būti vietų, kuriose apie vienokias ar kitokias prarastis kalbėti net nėra pamato) kaip ir pats kalbos kitimas nėra tolygus, t. y. ne visur vienu metu tam tikri pokyčiai prasideda ir paprastai ne tuo pat metu bei ne toje pat vietoje galutinai užsibaigia.

Kartu nuolat vyksta ir tokie kalbos pokyčiai, per kuriuos kiekybės atžvilgiu lyg ir nieko neprarandama, bet pakinta pačios lytys, pavyzdžiui, vien jų raiška.

Tokių pakeitimų neretai sukelia derinimas prie dažnesnių, tad ir gajesnių kaitybos tipų lyčių. Pavyzdžiui, iš tradicijos bendrinės kalbos gramatikose yra skiriamos penkios daiktavardžių linksniuotės, ir tas senas skyrimas turi gerą pamatą. Juk pirmai ir antrai linksniuotei priskirti didžiausią visų daiktavardžių dalį vienijančias būdingiausias vyriškosios bei moteriškosios giminės galūnes (atitinkamai *-as*, *-is/-ys* ir *-a*, *-ė*) turintys žodžiai (galūnės *-ias*, *-ia*, *-i* ir čia yra retos). Trečios (*-is*, vns. kilm. *-ies*), ketvirtos (*-us*, *-ius*) bei penktos (*-uo*, *-ė*, pastaroji su vns. kilm. *-ers*) linksniuotės daiktavardžių tėra palyginti nedaug. Naujai daromi daiktavardžiai taip pat dažnų dažniausiai turi pirmos arba antros linksniuotės galūnes. Tad, matyt, dėsninga, kad, laikui bėgant, linksnis po linksnio tų retesniųjų tipų žodžiai vis artėja prie dažnųjų, kol pagaliau kaitybos atžvilgiu su jais susilieja, t. y., kaip ir paprastai gyvenime, nugalai tie, kurių yra daugiausia. M. Mažvydas dar tebelaiست *vandenimi* (Urbas, 1996, 411), o dabar beveik visi jau laisto *vandeniu*. „Lietuvių kalbos žodyno“ rengėjai yra įsitikinę, kad K. Donelaitis tebevartojo daugiskaitos vardininką *vaisiūs* (LKŽ XVII 941), bet rašytojo žodyno sudarytojas ir tyrinėtojas J. Kabelka buvo daug atsargesnis, K. Donelaičio parašymą *vaisius* laikydamas vienaskaitos vardininku (Kabelka, 1964, 249), beje, taip pateikta ir akademiniame rašytojo kūrinių leidime: *Pupos pernokusios, o žirniai jau susitraukia, /Ir iš ankščių jų byrėt jau pradeda vaisius* (Donelaitis, 1977, 159). Tai galėtų būti gera dingstis kalbos istorikams šią įdomią ir mokslui svarbią bylą išnagrinėti, t. y. nustatyti, ar tikrai, kitus *-ius* tipo žodžius daugiskaitoje linksniuodamas pagal pirmą linksniuotę, K. Donelaitis (matyt, ir jo laikų žmonės) žodžio *vaisius* daugiskaitą (ar tik jos vardininką?) tebeturėjo ketvirtos linksniuotės. Dabar ne tik bendrinėje kalboje, bet ir beveik visur tarmėse (išskyrus atskiras Pietų Lietuvos vietas, žr. LKA III 58) besakoma *vaisiai*.

Taip myšta linksniavimo sistema¹, kartu, kaip įprasta teigti, paprastėdama (DLKG 81, LKE 383), nors iš tikrųjų pereinamuju, neretai šimtmečius trunkančiu metu kaitybos įvairovė didėja. Tad išeitų, kad ir pati ta sistema sudėtingėja. Gal kuomet ateityje ir supaprastės, bet dabar yra priešingai.

Nuo seno retesnės lytys, o su jomis ir retesni kaitybos tipai pamažu traukiasi, užleisdami vietą dažnesniems. Dėl to ne tik randasi mišriai linksniuoja-

mų žodžių, bet ir darosi mišrių linksniuotė. Tai gali būti pereinamasis tarpsnis iš vienos galūnių sistemos į kitą, bet, kita vertus, tokia mišri būklė gali ilgam nusistoti. Turint galvoje, kad dabar, imant sinchroniškai, ne tik *vaisius*, bet ir visi kiti galūnę *-ius* (bei *-us* po *j*, pvz.: *fariziėjus*, *kritèrijus*, *liokājus*, *muziėjus*, *pavōjus*, *trofėjus*, *vėjus* ir kt.) turintys daiktavardžiai vienaskaitoje linksniuojami pagal ketvirtą, o daugiskaitoje pagal pirmą linksniuotę ir kad raštas bei mokyklos pastebimai pristabdo lyčių kitimą, ši prielaida rodomi pagrįsta. Tokie žodžiai iš tikrųjų priklauso dviem linksniuotėms (kalbamui atveju iš dalies ketvirtai, iš dalies pirmai). Tad šalia iš tradicijos skiriamų penkių daiktavardžių linksniuotė norint būtų galima skirti mišriąją linksniuotę. Pavyzdžiui, plg.:

Vienaskaita		Daugiskaita		
kubilius	sūnūs	kubiliai	bróliai,	bet súnūs
kubiliaus	sūnaūs	kubilių	brólių	sūnų
kubiliui	sūnui	kubiliams	bróliams	sūnūms
kubilių	sūnų	kubiliūs	brólius	sūnus
kubiliumi	sūnumi	kubiliais	bróliais	sūnumis
kubiliuje	sūnujė	kubiliuose	bróliuose	sūnuosė
kubiliau	sūnaū	kubiliai	bróliai	súnūs

Beje, toks linksniavimas bent jau dabartinėje bendrinėje lietuvių kalboje yra tvirtas ir, galima sakyti, nekinta visą šimtmetį – iš esmės tokia pat pavyzdinė žodžių *vaisius* ir *puōdžius* paradigma teikiama ir 1901 m. išleistoje Petro Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatikoje“ (Kriaušaitis, 1901, 12–13; Jablonskis, 1957, 76).

Be šio išskirtinio ir labai įdomaus atvejo, kai visas morfologinis daiktavardžių tipas linksniuojamas mišriai, yra taip linksniuojamų atskirų žodžių ar jų grupelių. Ne tik skirtingų linksniuotė (ketvirtos ir antros) galūnes, bet ir skirtingus sinchroniškai skiriamus kamiengalius (*g* bei *n*) turi žodžio *žmogūs* vienaskaita bei daugiskaita (*žmogūs* ir *žmonės*²).

Prie kalbamos rūšies mišraus linksniavimo skirtinas paprastai pagal vienaskaitą trečios linksniuotės daiktavardžiu laikomas *peťys* (DŽ₁ 578 ir *peťis*), *-iēs*, nes jo daugiskaita tėra vartojama su pirmos linksniuotės galūnėmis (*pečiaiā*, *pečių*, *pečiųams*, *pečiųs*, *pečiaiāis*, *pečiuosė*). Taip teikiama ir visuose trijuose DŽ leidimuose. Tiesa, LKG I 225 (ir DLKG 80) teigiama, kad ir vienaskaitoje tik du šio žodžio links-

¹ Istoriskai lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos raidą ir mišimą plačiai yra tyrinėjęs J. Kazlauskas (Kazlauskas, 1968, 123–286), dabartinių tarmių tie reiškiniai apžvelgti Z. Zinkevičiaus (Zinkevičius, 1966, 229–267) bei „Lietuvių kalbos atlase“ (LKA III 22–78 ir ten nurodyti žemėlapiai).

² Beje, XVI a. raštuose (M. Mažvydo, M. Petkevičiaus, iš dalies M. Daukšos) daugiskaitos lytys *žmonės*, *žmonėms*, *žmones*, *žmonėms* yra moteriškosios giminės, o XX a. bendrinėje kalboje ir, matyt, visur tarmėse – jau vyriškosios giminės. Tad *žmogus* ir *žmonės* yra galutinai suėję į vieno daiktavardžio paradigmą.

niai besą iš trečios linksniuotės (gramatikos žodžiais, *i* kamieno) – kilmininkas *peties* ir įnagininkas *petimi* // *petim*, tačiau tai jau bus istorinio požiūrio į dabartinės kalbos linksniavimo sistemą apraiška. Sinchroninės sistemos atžvilgiu nuo dabartinės trečiosios linksniuotės vyriškosios giminės daiktavardžių vienskaitos tesiskiria šio žodžio vardininkas su galūne *-ys*. Tad, apskritai imant, galima laikyti, kad žodžio *pefys* (retai *petis*) vienskaita priklauso prie trečios, o daugiskaita – prie pirmos linksniuotės.

Ir sinchroniškai mišri yra daiktavardžio *višpats* vienskaita – jo įnagininkas paprastai vartojamas su iš pirmos linksniuotės atėjusia galūne *-iu* (*višpačiu*), be to, išimtinė vardininko galūnė *-s*. Kiti linksniai (*višpat-ies*, *višpac-iai*, *višpat-į*, *višpat-yje*, *višpat-ie*) turi tipiškas dabartinės trečios linksniuotės vyriškosios giminės galūnes (dalis jų tokios pat yra ir pirmos linksniuotės daiktavardžių). Šio žodžio trečiosios linksniuotės vienskaitos lytis gyvas palaiko ypač, be abejo, tikybos kalba, kurioje itin dažnos yra kaip tik vienskaitos vardininko, kilmininko, naudininko, galininko ir šauksmininko lytys. Dėl to DŽ₃ atsisakė ankstesniuose leidimuose teikto variantinio linksniavimo pagal pirmą linksniuotę – DŽ₁ 941 ir DŽ₂ 937 buvo teikiama taip: *višpa/ts*, *-ties* (*-čio*) v., o tai rodo, kad bendrinėje kalboje visų pirma buvo teikiamos abiejų skaičių trečiosios linksniuotės lytys, bet priimtinas ir linksniavimas pagal pirmą linksniuotę. Tačiau šio žodžio daugiskaita dabartinėje kalboje linksniuojama, matyt, beveik vien pagal pirmą linksniuotę (iš esmės tokią vartoseną liudija ir LKŽ XIX 290–292, išskyrus vieną pavyzdį iš St. Zobarsko – jo pavartotas daugiskaitos vardininkas *višpatys*). Dėl to ateityje DŽ₃ rengėjų neapsižūrėjimą reikėtų pataisyti, t. y. daiktavardį *višpats* teikti kaip mišraus linksniavimo žodį.

Prie žodžių, kurių vienskaitos ir daugiskaitos lytys turi skirtingų linksniuotėlių galūnes, seniai ar bent senokai priklauso taip pat daiktavardžiai *kriškčionis* bei *pagónis*, nors pastarasis bent antros XX a. pusės teikymo veikaluose pateikiamas kaip vien pirmos linksniuotės žodis. Jų vienskaita paprastai vartojama su pirmos linksniuotės galūnėmis, o daugiskaita tebeprisiklauso prie trečios linksniuotės. *Kriškčionis* DŽ₂ 336 ir DŽ₃ 333 yra pateiktas taip: *kriškčion//is* (*dgs. vard. -ys*), *~ė dkt.* Iš to žodyno vartotojui turėtų būti aišku, kad tas vyriškosios giminės daiktavardis teikiamas linksniuoti taip:

Vienaskaita		Daugiskaita		
kriškčionis, plg. brólis	kriškčionys,	plg. žvérys,	bet bróliai	
kriškčionio	brólio	kriškčionių	žvérių	brólių
kriškčioniu	bróliui	kriškčionims	žvérimis	bróliams

kriškčionį	brólį	kriškčionis	žvéris	brólius
kriškčioniu	bróliu	kriškčionimis	žvérimis	bróliais
kriškčionyje	brólyje	kriškčionyse	žvéryse	bróliuose
kriškčionį	bróli	kriškčionys	žvérys	bróliai

Toks pavyzdinis daiktavardžio *kriškčionis* linksniavimas taip pat remiamas vartoseną ir itin dažnas tikybos leidiniuose bei apeigose, o tai, be abejo, tiesiogiai veikia ir tų žodžių vartoseną kitais atvejais. Dabartinėje kalboje jau neįprasta sakyti, pavyzdžiui, *kriškčionies*, *kriškčionimi* ar *kriškčionie*, lygiai kaip ir *kriškčioniai* (plg. ir pirmą garsios giesmės eilutę *Pulkim ant kelių, visi kriškčionys*), *kriškčionius*, *kriškčioniais*. Tad teikybą eina iš esmės kartu su įprastine ir šiuo atveju prestižine tikybos kalbos vartoseną. Beje, ir ankstesniuose teikymo veikaluose, nors *kriškčionis* dėtas kaip pirmos linksniuotės žodis, greta esančiuose straipsniuose daugiskaitos vartotos trečios linksniuotės lytys. Taip, pavyzdžiui, daryta DŽ₁ 381 žodžio *kriškčionijà* reikšmės aiškinime „visi kriškčionys“ (o ne „visi kriškčioniai“). Tas pats Pr. Skardžiaus, St. Barzduko ir J. M. Laurinaičio sudarytame „Lietuvių kalbos vadove“ (1950 m.), pvz.: *kriškčionijà* „kriškčionys, kriškčionių pasaulis“, *kriškčionystė* „buvimas kriškčionimis, kriškčionių gyvenimo stovis ir aplinka; kriškčionija“ (p. 338). Tad DŽ₂ ir DŽ₃ tik įteisinta teikybėje tai, kas buvo pripažįstama ankstesniuose darbuose, įskaitant ir didįjį „Lietuvių kalbos žodyną“ (žr. LKŽ VI 582 žodžių *sukriškčionėti*, *kriškčionijà*, *kriškčioninti* reikšmės aiškinimus). Kaip anksčiau buvo užsiminta, paprastai (bent dabartinėje tikybos kalboje) taip pat kaip *kriškčionis* yra linksniuojamas ir *pagónis*, tik mišrus jo linksniavimas neįteisintas teikymo darbuose. Nuoseklumas reikalautų tai padaryti.

Tiesa, dėl žodžio *kriškčionis* linksniavimo pastaroju metu yra kilęs šioks toks ginčas. Mat „Gimtosios kalbos“ žurnalo 1998 m. 10 nr. buvo paskelbtas R. Miliūnaitės straipsnelis „Nevertas *kriškčionio* ar *kriškčionies* vardo?“, kuriame, neįsigilinus į DŽ₃ pateikimą ir dėl to jį iškreipdama, autorė teigia, kad pagal šį žodyną *kriškčionis* neva turįs būti linksniuojamas kaip trečios linksniuotės žodis ir tuoj pat jį taip išlinksniuoja. Po to, radusi veiksmąžodį *kriškčioninti* paaiškinimą „daryti, versti kriškčioniu, kriškčionimis“, autorė mano, kad norminamajam leidiniui taip aiškinti (vartojant vienskaitą su pirmos, o daugiskaitą su trečios linksniuotės galūne) nesą gerai ir papeikia rengėjus už nusirašinėjimą iš LKŽ. Bet be pamato jaunoji kolegė įtaria DŽ₃ redaktorius tesugebėjęs „sąmoningai ar automatiškai“ perkelti reikšmės aiškinimą iš LKŽ (ten, beje, tas veiksmąžodis kiek kitaip paaiškintas – „daryti kriškčioniu, versti į

krikščionybę” VI 582). Tuo aiškinimu tenorėta dar kartą žodyno vartotojams akivaizdžiai parodyti, kad kalbamas daiktavardis yra linksniuojamas **mišriai**. Toliau tame straipsnelyje lyg ir pripažįstama, kad *krikščionis* galys būti linksniuojamas ne tik trečiaja, bet ir pirmąja linksniuote ir kad tai netgi nesąs „koks didelis bendrinės kalbos normų laužymas”, bet tik gretutinės (?) lytys, į kurias esą „galima atlaidžiau žiūrėti šnekamojoje kalboje”. Tačiau raštuose pirmenybę reikią teikti trečios linksniuotės lytims. Straipsnelis baigiamas šiais pamokomais žodžiais: „Svarbu, kad tame pačiame tekste abiejų linksniuotėjų formos nebūtų vartojamos pramaišiu” (p. 18). Tad nukirsta kaip kirviu – atseit, DŽ₃ vartotojai blogai mokomi.

Deja, R. Miliūnaitė savo straipsnelyje iš tikrųjų ginčijasi ne su DŽ₃ (kartu ir DŽ₂) teikiniais, o su gramatine dabartinės lietuvių kalbos sandara. Ji galbūt norėtų regėti visus žodžius linksniuojamus tiksliai pagal tam tikras gal net kieno nors iš šono nulemtas linksniuotes. Tačiau atskiri mišraus linksniavimo žodžiai, jų grupės ar net mišrios linksniuotės yra dabartinės bendrinės ir tarmių kalbos tikrovė. Tai rodo, kad kiekviena kalbos būklė yra tik raidos tarpnis, susietas ir su praeitimi, ir su ateitimi. Kalbinin-

kams tai neturėtų nei patikti, nei nepatikti – tokia yra kalba. Neturėtų jie ir kirviu kirsti per vartojamąsias lytis, norėdami sukurti kokią, savo požiūriu, darnią kaitybą. Kirvis nėra tinkamas įrankis kalbai tvarkyti. Tiriamasis dalykas mokslo žmonių paprastai imamas toks, koks jis yra, o ne toks, koks, tyrinėtojo manymu, turėtų būti. Pagaliau lyčių teikyba dera remti vartosenai. Tai keletas svarbių teiginių, kurių nereikėtų išleisti iš galvos svarstant teikybės dalykus, bet kuriuos, rodos, bus išleidusi *krikščionio* pateikimo DŽ₃ kritikė.

Baigiant tą *krikščionio* bylą, matyt, bus ne pro šalį prisiminti, kad priesagas *-(i)uonis* ir ypač *-(i)onis* ar tokį baigmenį turintys bendrinės kalbos žodžiai XX a. patyrė didelių permainų. Šimtmečio pradžioje, regis, dar plačiai vartotos jų trečios linksniuotės lytys (linksniuota *Čiurlionies, palikuonies, velionies* ir t.t.), o gale ne vienu atveju vyrauja pirma linksniuotė (bendrinėje kalboje besakoma *Čiurlionio* ir, matyt, dažniausiai *palikuonio, velionio*). Dalis žodžių linksniuojama abejaip (taip DŽ teikiamas ir *palikuonis*), pagaliau esama, kaip šiame straipsnyje dėstyta, mišriai linksniuojamų žodžių. Bet tas kalbamos žodžių grupės linksniavimo kitimas būtų jau kito straipsnio tema.

L i t e r a t ū r a

1. *Ambrasas V., Girdenis A., Morkūnas K.* ir kt. Lietuvių kalbos enciklopedija [LKE]. Vilnius, 1999.
2. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika [DLKG]. III pataisytas leid. Vilnius, 1997.
3. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas [DŽ]. I leid. Vilnius, 1954; II papildytas leid. Vilnius, 1972; III pataisytas ir papildytas leid. Vilnius, 1993.
4. *Donelaitis K.* Raštai. Vilnius, 1977.
5. *Jablonskis J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1957. T. 1.
6. *Kabelka J.* Kristijono Donelaičio raštų leksika. Vilnius, 1964.
7. *Kazlauskas J.* Lietuvių kalbos istorinė gramatika: Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis. Vilnius, 1968.
8. *Kriaušaitis P.* Lietuviškos kalbos gramatika: Rašytojams ir skaitytojams vadovėlis. Tilžė, 1901.
9. Lietuvių kalbos atlasas [LKA]. Vilnius, 1991. T. 3.
10. Lietuvių kalbos gramatika [LKG]. Vilnius, 1965. T. 1.
11. Lietuvių kalbos vadovas: Tartis ir rašyba. Kirčiavimas. Kalbos dalykai. Žodynas / Sud. Pr.Skardžius, St.Barzdukas, J.M.Laurinaitis. [Bielefeld], 1950.
12. Lietuvių kalbos žodynas [LKŽ]. Vilnius, 1962. T. 6; Vilnius, 1996. T. 17; Vilnius, 1999. T. 19.
13. *Urbas D.* Martyno Mažvydo raštų žodynas. Vilnius, 1996.
14. *Zinkevičius Z.* Lietuvių dialektologija: Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija. Vilnius, 1966.

Sinonimų problemos

Antanas RASIMAVIČIUS
Vilniaus pedagoginis universitetas
T. Ševčenkos g. 31, LT-2009 Vilnius

Problems of synonyms

S u m m a r y

The article deals with some problems concerning the use and interpretation of synonyms.

An analysis of numerous examples from the works of Lithuanian classics - the poet Maironis and the novelist A. Vienuolis - proves that it is necessary to lay emphasis on those shades of meaning of synonyms which decide the **difference** between them, but not on the meanings that two (or more) synonyms com-

monly possess. It is only the difference that determines the essence of synonyms and their value in use. Assertions that in certain literary cases synonyms can be substituted one by another are not correct, as substitution leads to assimilation of words, depreciation of their differences of meaning, and this basically impoverishes active human speech.

Apie leksinius sinonimus rašyta palyginti nemažai, ir jų vartojimas, galima sakyti, pakankamai išgvidentas. Tačiau ir čia pravartu kai ką dar pasvarstyti.

Sinonimų interpretavimą tekste iš esmės lemia jų supratimas, paprastai pateikiamas apibrėžimuose. O jie, galima sakyti, visur vienodi: sinonimais vadinami **tos pačios** arba **artimos** reikšmės žodžiai. “Sinonimai yra skirtingai skambantys žodžiai, reiškiantys **tą patį daiktą, požymį, veiksmą**” (J. Pikčilingis, Sinonimika. Kalbos figūros. K., 1988, p. 4). Laikydami tokios koncepcijos, autoriai (greta kitų dalykų) neretai nurodo, kad sinonimai tekste gali pakeisti vieni kitus.

Štai, pavyzdžiui, J. Pikčilingis “Lietuvių kalbos stilistikoje” (II d., 1975), aiškindamas sinonimų sampratą, rašo: “Iš tiesų, jei žodžiai yra sinonimai, dažnai juos galime keisti vietomis, pvz.:

“Kur **bėga** Šešupė, kur Nemunas **teka**,
Tai mūsų tėvynė, graži Lietuva!” (Maironis)

“Kas yra buvęs Kaukaze ir nevažinėjęs Gruzijos karo keliu, tas, galima sakyti, nėra **regėjęs** jos gamtos stebuklingųjų grožybių, nėra **matęs** augalų įvairumo ir kalnų gyventojų margumo” (A. Vienuolis).

Pateikęs šiuos du pavyzdžius, autorius tvirtina: “Čia, pakeitus vietomis **bėga** ir **teka**, **regėjęs** ir **matęs**, sakinio prasmė nekinta” (p. 200).

Manychiau, kad taip interpretuoti minimus sinonimus nederėtų.

Kas gi išeitų, sukeitus vietomis pirmojo pavyzdžio sinonimus. Turėtume: Kur **teka** Šešupė, kur Ne-

munas **bėga**. Formaliai žiūrint, lyg ir galima. Bet **tekėti** yra šiuo atveju galimų sinonimų dominantė. Aišku, kad visos upės **teka** (plg. **išteka**, **įteka**, **intakas**, **tėkmė** ir t. t.). Tad ir Šešupė gali **tekėti**. Bet visi kiti čia galimi sinonimai kuriuo nors požiūriu jau apibūdins patį **tekėjimą**; **bėgti** reikš – greičiau **tekėti**, mažesnei upei, upeliui **tekėti** ir t. t. Todėl keistai atrodytų, jei greta ramiai, įprastai **tekančios** Šešupės, Nemunas – lietuviui didžiausia, plačiausia, galingiausia upė – **bėgtų!** Iš tikrųjų ir Nemunas, ir Šešupė **teka**. Bet Maironis, sugretindamas **bėga** ir **teka**, ne tiek kelia Šešupės **bėgimą**, kiek paryškina, pabrėžia Nemuno didingumą ir ypač tas skirtingas erdves, kurias Nemunas ir Šešupė čia reprezentuoja.

Kad nereikėtų nevaisingai samprotauti ar svarstyti, jog vienam gali atrodyti vienaip, kitam – kitaip, paėmus tik vieną pavyzdį, plačiau pasižiūrėkime į Maironio kūrybą, pasiaiškinkime, kas gi tas Nemunas ir ta erdvė pačiam Maironiui:

“Per Lietuvą Nemunas **eina platus**; Tenai tarp kalvų apleisdams rytus, Nemunas **eina, upių didvyris**; Ieškodams Nėrio, **vandenis gena** Nemunas **senas**; **Ramus, vienodas, paslaptingas, Eini** sau amžinu keliu; Sveikas, **seneli!** Amžių amžiais <.> Pro Punios kalną susimąstęs **Banguoji** vengdamas salų; Bet nei bus, nei **tekės** Nemune tiek vandens, Kiek priešų ten kraujo **tekėjo**; **Ilsėkit kaulai pranokėjų**. Sargyboj Nemuno **ramaus**” – štai keletas citatų iš Maironio eilėraščių.

Taigi Maironio Nemunas – “**platus, ramus, vie-**

nodas, paslaptingas, senas, senelis, upių didvyris.. eina, vandenį gena, banguoja, teka.. ir staiga – **bėga** greta **tekančios** Šešupės?!

Maironio kūryboje ir kitos didelės upės plačiose erdvėse **nebėga**:

“*Tenai į rytus Dauguva plaukia; Kur juodos Būgos pro tyrus teka*”.

Visai kas kita, jei upės sraunios:

“*Upeliai srauni nuo kalnų tekini; Į prieglobstį bėga Ventos; Nudžiugo Moldova, Morica raundojus, Srauniau išsibėgo nuo Alpių Dunojus; Paukščiai čiulba, tiriliuoja, Upės šniokščia tarp kalnų*”.

Tad ten, kur pavasaris, kur atgimimas, – ir upių tėkmės įvaizdžiai kitokie – **veržlu, intensyvu, nesulaikoma..**, ten – ir **bėga**, ir kiti sinonimai. Palyginkime dar:

“*Bėga kaip upės srovė tekina Laikai į nežinomą šalį; Oi, bėga tos dienos kaip vandenys upės*”.

Kartais gali atrodyti, kad žodžio pasirinkimą lemia poetikos reikalavimai:

“*O kur motulė yra geriausė, Nors apsidarius pilka sermėga? Ir jauna meilė kur nekalčiausė, Jei ne kur Venta ir Jūra bėga?*”

Bet ir čia **bėga** rodo intensyvumą, veržlumą, kaip ir tos jaunos nekalčiausios meilės veržlumas, intensyvumas, vidinė galia (juk čia gretinama). Plg. dar:

“*Širdį ir upę sunku suturėti; Vilijai bėgti, mergaiti mylėti!..*”

Dar vienas pavyzdys:

“*Nebeužtvenksi upės bėgimo, Norint sau eitų ji pamažu; Nesulaikysi naujo kilimo; Nors jį pasveikint tau ir baisu*”.

Nepaisant išlygos (Norint sau eitų ji pamažu), nebeužtvenksi tos galios, tos jėgos, to nenumaldomo judėjimo (upės **bėgimo**), kaip ir nesulaikysi “naujo kilimo” – to gal netikėto, bet laukto, veržlaus, jau nesutramdomo nacionalinio išsivadavimo sąjūdžio.

Taigi matome – Maironio kūryboje **tekėti ir bėgti** aiškiai skiriasi, tad sukeitę juos vietomis, keistume Maironio sampratą, jo įvaizdžius ir turėtume kažką nepateisinamą ir, apskritai, nepriimtina mintį.

Ta proga pravartu žvilgtuoti į visą eilėraščio sandarą. Jis kuriamas paralelėmis: kiekvieno eilėraščio posmo pagrindiniai įvaizdžiai (dvi, kartais net trys paralelės) – tai pagrindiniai tėvynės Lietuvos įvaizdžiai, svarbiausios, būdingiausios detalės.

Pradėjęs nuo plačiausios tėvynės erdvės (“*Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka..*”), antrame posme poetas duoda sodybų erdves (“*Kur rausta žemčiūgai, kur rūtos žaliuoja..*”), trečiame – pažvelgia į Lietuvą įvairiais metų laikais (“*Ar giedrios išaušta pavasario dienos, Ar krinta po dalgiu žvangučiai lankos, Ar dreba nuo šalčio apleistos rugienos..*”), ketvirta-

me – primena orų permainas (“*Ar šviečia mums saulė, ar orai aptemę*”), toliau prisimena istoriją (“*Čia Vytautas didis garsiai viešpatavo.. Čia bočiai už laisvę tiek amžių kariavo..*”) ir pagaliau kreipiasi į Aukščiausiąjį, kad apsaugotų tą mylimą šalį (“*Kur mūsų sodybos, kur bočių kapai*”).

Šitokių paraleliškai pateikiamų detalių pagrindu Maironis reprezentuoja tėvynę, parinkdamas kiekviename posmelyje pačias būdingiausias ir jas sugretindamas, kai kurias net supriešindamas kaip poliūs, dvi ribas, tarp kurių telpa visuma, t. y. plačiausios poetinės. Tad tų detalių, tų įvaizdžių sugretinimas, netgi supriešinimas ir išskėlimas kaip svarbiausiųjų sudaro kiekvieno posmo pirmųjų keturių eilučių minties esmę, branduolį ir drauge išryškina kiekvienos jų svarbą. Jeigu svarbu mums “*Kur rausta žemčiūgai, kur rūtos žaliuoja*” – dažniausieji būtino sodybos palydovo darželio įvaizdžiai, jeigu svarbu “*Ar šviečia mums saulė, ar orai aptemę*” – ir gražiausios, maloniausios, ir niūrios dienos ir t. t., tai ne mažiau svarbu ir “*Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka*” – įvaizdžiai, reprezentuojantys Didžiąją Lietuvą ir Užnemunę (prisiminkime istoriją, ir bus aišku, kodėl čia atsirado Šešupė, juoba, kad ji, rodos, vienintelį kartą sutinkama Maironio kūryboje, tuo tarpu kitų upių įvaizdžiai dažnokai pasitaiko). Taigi – Šešupės ir Nemuno kitokios, skirtingos erdvės, o jos ir lemia **bėga** ir **teka** vartojimą. Šitų įvaizdžių skirtumą pabrėžia ir anaforiška konstrukcija (“*Kur.. kur*”). Be to, ir tiesiogine prasme Šešupė sraunesnė (sūduviai sako, kad ji gana srauni) negu Nemunas. Bet esmė, žinoma, ne čia, čia tik papildomas pastebėjimas.

Be to, kiekvieno šio eilėraščio posmo penktoji ir šeštoji eilutės lyg apibendrina ir savotiškai pakartoja keturių pirmųjų eilučių mintis. Jeigu atidžiau pasižiūrėsime į pirmojo posmo dvi paskutines eilutes, pajusime aiškiai, kaip kinta įvaizdžiai. Štai čia (šitoje paralelėje) poetas ragina visas mūsų upes skubėti į marias giliausias, kaip ir dainas – skambėti po šalis plačiausias. Todėl čia jau vartojama **bėgti** – intensyvesnio vyksmo žodis. Tą reikšmės intensyvumą rodo ir kiti reikšmės aktualinimo būdai: liepiamoji nuosaka – įsakmus kreipimasis į upes, tarinio inversija, taip pat paties žodžio kartojimas:

“*Bėkit, bėkit, mūsų upės, į marias giliausias!*”

Ir skambėkit, mūsų dainos, po šalis plačiausias!”

Be to, su nuotaikos kitimu kinta ir poetinis metras. Ten, tėvynės erdvių įvaizdžiai, rodos, lipte įlipę į amfibrachį, rodos, jis – pats geriausias toms erdvėms išskleisti, o čia, įsakmiam raginimui, poetas pasinaudoja chorėju, turbūt pačiu intensyviausiu metru. Taigi ir pats poetinis metras savaip aktualina žodžių reikšmes.

Štai dar ir šiuo aspektu pažiūrėkim į siūlomą **bėgti** ir **tekėti** sukeitimą vietomis: Kur **teka** Šešupė – dar labiau pabrėžtume tekėjimą, jį sulėtindami, vandens pagausindami, o kur Nemunas **bėga** – dar labiau aktualintume bėgimą, akcentuotume jį, suintensyvintume. Tad matome, kad ir pati poetinė struktūra priešinasi siūlomam keitimui, kuris, esą “sakinio prasmės nekeistų”. Pakeistų, iš esmės pakeistų, padarytų tų įvaizdžių gretinimą neįmanomą.

Dar viena pastaba: sakinyje – “*Kur bėga Šešupė*” – yra tarinio inversija. Inversuotas tarinys labiau paryškina **bėga** reikšmę ir tokiu būdu, labiau paryškintus bėgimą, kartu savotiškai sumažinama Šešupės baseino erdvė, – ji lyg visa lengviau aprėpiama. Tuo tarpu: “*kur Nemunas teka*” – žodžių tvarką įprasta. Bet šitame sugretinime labiau išryškėja ir **teka** reikšmė, o drauge ilgesnis, platesnis, erdvesnis darosi ir Nemuno baseinas.

Pagaliau nesvarbu, kodėl čia atsirado inversija: gal ją padiktavo metras, o gal atvirkščiai – gal mintis susirado metra?! Svarbu, kad taip yra, ir taip reikia suprasti.

Kažin ar atsitiktinai gimė ir visai Lietuvai labai gerai žinoma šito eilėraščio-dainos melodija, kur **teka** paklūsta kitoms natoms – dainuojant ištesijama. Įdomu, kaip skambėtų ta eilutė, sukeitus **bėga** ir **teka** vietomis?!

Ir dar vienas mažmožis: kai gretinami du dalykai (arba kai kas nors išskaičiuojama), tai paprastai ant rasis iš jų būna svarbesnis, būdingesnis, dažnesnis ir t. t., t. y. reikšmingesnis. Šitame Maironio eilėraštyje tai irgi akivaizdu: “*Kur rausta žemčiūgai, kur rūtos žaliuoja*” – juk rūtos būdingesnė, tiesiog neatskiriamai lietuvės darželio detalė; “*Ar šviečia mums saulė, ar orai aptemę*” – juk, kai orai aptemę, ne lengviau jausti meilę “brangiausiai probočių šaliai” negu šviečiant saulei (nuotaika, savijauta juk ne tokia pati); ir t. t. Tas pats ir pirmajame sakinyje: “*Kur bėga Šešupė*” – tai mažesnė tėvynės dalis, “*kur Nemunas teka*” – svarbesnioji, pagrindinė, didžioji Lietuvos erdvė. Sukeitę žodžius **bėga** ir **teka** vietomis, prasmę skriaustume ir šiuo požiūriu, t. y. iš viso kurtume kažkokį kalbamajai situacijai lyg prieštaraujantį variantą – mažesnėje erdvėje **tekėjimas** – lėtas, didelėje – intensyvus?!

Vadinasi, keliais aspektais pažvelgus į šį pavyzdį, norėta parodyti, kad Maironio: “*Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka*” – tai ne kokia nors atsitiktinė vartoseną, kur galima būtų veiksmožodžius keisti vietomis, nepažeidus autoriaus įvaizdžių; juoba, kad minimi veiksmožodžiai čia vartojami ne visai tiesiogine reikšme, o drauge su upėmis jie eina kaip tam tikrų “mūsų tėvynės” erdvių įvaizdžiai. Antra vertus,

čia norėta priminti (pirmiausia mokytojams liuanistams): neatlikinėkime “eksperimentų”, o pasistenkime suvokti autoriaus įvaizdžius, iššifruokime juos, atskleiskime jų potekstes – suvokime taip, kaip autorius suvokia. Juk vaizduojamas išorinis pasaulis yra žmogus vidinės būsenos, jo minčių, jausmų, valios, pagaliau – poelgių, veiksmų išraiška. Rašytojas paprastai pasirenka vieną kitą detalę, bruožą, vyksmą, kurie pajėgtų savo ryškumu sukurti visumos vaizdą. Šia prasme kiekvienas tekstas, galima sakyti, yra vieningas, nepakartojamas. O čia lengva ranka jį siūloma redaguoti ir skirtumo nematyti.

Tiesa, vieno rašytojo (turbūt ypač poeto) kūryboje tam tikros detalės, įvaizdžiai pasikartoja. Todėl nepakanka imti vieną pavyzdį ir jį “pritempti” prie kokios nors susikurtos minties, požiūrio, koncepcijos. Reikia plačiau pasižvalgyti rašytojo kūryboje. Tik tada suvoksime jo – individo – kalbos esmę.

Bet kiekvieno rašytojo kalba – tai ne kažkokia uždara sistema. Tai savotiška visos visuomenės kalbos atmaina, nes jis, kaip minėta, pasirenka detales, vyksmus, bruožus iš bendrojo kalbos lobyno ir tokiu būdu reiškia savo vidinius išgyvenimus.

Ta proga, pravartu bent keliais pavyzdėliais priminti, kad ir kiti rašytojai su Nemunu, jo tėkme ir t. t. elgiasi analogiškai. Štai V. Krėvės Nemunas, gana dažnas jo “Dainavos šalies senų žmonių padavimiuose” (V, 1955).

“*Ir iš visų pusių kaip nemunai plaukė žmonės, p. 33. Tris dienas, tris naktis nemunais plaukė ten žalias vynas, p. 27. Dunojus kraujo praliejo Šarūnas, o Šviedrys tai jau nemunus*” p. 51.

Šitie palyginimai aiškiai rodo gausumą. O štai tiesioginiai vaizdai:

“<.> nerimsta čia mano širdis: traukia ją šalin, kur seni tėvai gyvena, kur tyliai Nemunas banguoja, kur srovus Merkys teka” p. 31.

Štai čia irgi matome, kad Nemunas tyliai **banguoja**, o greta jo (nors čia nėra paralelės) **Merkys teka**.

Autoriaus valia pasirinkti žodžius, – čia jis Merkiui pasirinko **teka**, bet tą tekėjimą sustiprino, suintensyvino epitetu **srovus**, o Nemuno **bangavimą** – lėtesnį, ramesnį, didingesnį tekėjimą, – **tyliai**. Tad ir čia: dvi nevienodos upės – nevienodai jos ir **teka**. Tai ir yra siekimas pasirinkti žodžius, kad jais išsakytų nevienodą jausmą, sukurtų nevienodą įvaizdį.

Čia norima pabrėžti, kad tai – ne koks nors formalus sinonimų ieškojimas, vengiant nekartoti to paties žodžio, o skirtingų išorinio pasaulio reiškinių skirtingas suvokimas. Jeigu visi taip būtų vengę kartoti arti tekste tą patį žodį, kaip moko kai kurie stilistai, tai vargu ar būtų tokių pavyzdžių, kaip pastara-

sis, kur dviejuose gana arti esančiuose sakiniuose yra “tyliai Nemunas banguoja”. Deja, V. Krėvei Nemunas toks šitame tekste; bet, kaip minėta, kitoks Merkys. O ir Merkys toks ne viename sakinyje – toks įvaizdis kartojamas:

“*Ten, kur srovus Merkys, bėgdamas tekėdamas per šalies pievas, per alksnynus, per krūmuotus šlaitus, plukdo savo tyrą vandenėlį platun Nemunėlin, yra ten aukštas ir status kalnas, <..> o ant to kalno tvirta pilis, garsi Merkinė*”. p. 22.

Tik čia sraunus Merkys jau – **bėga teka** ilgai, per tam tikras nevienodas erdves, kol **atplukdo** savo vandenį į Nemuną. Taigi vandens daug, bet jis srauniai teka (**bėgdamas tekėdamas**) ir tą sraunumą V. Krėvė suintensyvina žodžiu **bėgti**. Tai dar kartą rodo (apie tai minėta pradžioje), kad visos upės gali **tekėti**, bet jų **tėkmė** skirtinga. Štai čia Merkys per įvairias erdves ne visur vienodai **teka** ir šitai trukmei, šitam jo nevienodam keliui skirtingose erdvėse V. Krėvė pasirinko tokį variantą (**bėgdamas tekėdamas**), neradamas tam savo sudėtingam įvaizdžiui išreikšti vieno tinkamo žodžio.

Tokia vartoseną gana būdinga ir tautosakai. Čia noriu pateikti tik vieną pavyzdį, rastą dar L. Rėzos surinktų ir išleistų “Lietuvių liaudies dainų” II t.:

“*Priekulės kiemas*

Tai didis kiemas,

Čia bėgo tekėjo

Srovės upelė.

Ant tos upelės,

Ant srovingosios,

Čia girdė brolyčiai

Bėrą žigelį” p. 191.

Palyginkime dar vieną V. Krėvės pavyzdį:

“*Tik Stangės upelė, bėgdama aplink kalną grioviais perkasais, be pertraukos kalbėjo senai piliai, ką ji matė, ką girdėjo*”. p. 23.

Dar pavyzdys (iš I. Šeiniaus “Rinktinių raštų” I t.):

“*O štai žiūrėk, kur taip balta, ten toliau, kur bėga ši upelė*”. p. 363.

Šiais pavyzdžiais norima parodyti, kad upeliai gali **bėgti** ir kad čia gali būti keliamas ne tik jų tėkmės sraunumas, bet ir akivaizdus vandens judėjimas: stovėdami prie mažo upelio, vandens tėkmę labai gerai matome (iš vandenyje judančių augalų, suneštų smėlio bangelių upelio dugne ir pan.).

Jau iš čia suminėtu pavyzdžių matome, kad: upės **teka** ir upės **bėga** – tai ne ta pati reikšmė.

Čia, atrodo, visai paranku prisiminti kai ką iš sinonimų teorijos. Kiekvienas galimas sinonimas (greta dominantės, paprastai neutraliai žyminčios kokį nors daiktą, požymį, vyksmą ir t. t.) visada yra raiškesnis už dominantę, t. y. jis ne tik pasako patį vyksmą, po-

žymį ir t. t., bet ir kuriuo nors požūriu jį apibūdiną, sukonkretina. Tokiais atvejais tekste ir yra svarbiausia tas atspalvis, tai, kas padeda sukurti rašytojo norimą įvaizdį (plg., kad ir jau minėtus pavyzdžius – *upės šniokščia, Dauguva plaukia, vandenis gena Nemunas senas, Stangės upelė, bėgdama aplink kalną* ir t. t.).

Bet ir pati dominantė konkrečiame tekste (ypač, kai ji dar gretinama su kitu sinonimu) kelia jau konkretų, individualų, šiam įvaizdžiui kurti tinkamiausią, o ne kažkokį bendrą, neutralų požymį. Juk leksikologinė samprata **teka** yra kalbos (kaip abstrakcijos) samprata, vadinamoji neutralioji samprata. Tuo tarpu “*Kur Nemunas teka*” – jau yra konkreti, realizavimo, t. y. kalbėjimo (šnekos), šito teksto samprata. Čia “*kur Nemunas teka*” – tai erdvės, Nemuno baseino samprata, panoraminis didžiosios Lietuvos dalies įvaizdis.

Veiksmažodžiai **bėgti, tekėti** yra daugiareikšmiai. Čia tuo tarpu susidūrėme tik su vienu jų sinoniminės vartosenos atveju. Įdomumo dėlei pateiksim dar bent vieną, buitinės kalbos pavyzdį. Iš vaikystės labai gerai išsiminiau, kaip gražiai žmonės skiria tuos žodžius namų apyvokoje. Štai stovi kibiras vandens virtuvėje ant suoliuko. Pakėlus kibirą, suoliukas aiškiai šlapias (neįprasta). Tad sakoma: turbūt kibiras **teka**. O kai, prisipylęs iš šulinio, neši kibirą ir matai vandens čiurkšlę, tai sakoma: kibiras **bėga**.

Čia gali kilti klausimus, ar iš viso galima gretinti du arba ir kelis sinonimus? Ne tik galima, bet ir reikia. Toks stilistinis eksperimentas pravartus, bet ne tam, kad įrodinėtume, jog, sukeitus sinonimus, sakinio prasmė nesikeičia, o priešingai, kad geriau išryškintume, kuo sinonimai skiriasi, ką reiškiamo vienu, o ką kitu. Taip ir reikia parodyti, kad jų negalima pakeisti vieno kitu, nes pasikeistų prasmė, kuriamas įvaizdis. Tik šitaip ir ryškėja kalbos turtingumas. O siūlydami sukeisti juos vietomis ir tvirtindami, kad prasmė nesikeičia, norim to ar nenorim, teigiame, kad jie lygiaverčiai, t. y. suniveliuojame žodžius, nubraukiame jų atspalvius ir nejučiomis mokome nepaisyti tikslumo. Šitokiu keliu eidami, to nenorėdami, pamažu stumsime žodžius iš aktyviosios vartosenos arba tik formaliai reikalausime arti tekste nevertoti tų pačių žodžių, graibytis sinonimų, net nesuvokiant, kuo jie skiriasi. O jeigu jau kalbame apie sinonimų kaitaliojimą, tai visus konkrečiu atveju galimus sinonimus tegalima (formaliai!) pakeisti nebent dominante (šiuo atveju – **tekėti**). Bet ir tokiais atvejais (keisdami dominante) suniveliuotume atspalvius, t. y. atsisakytume to, kas svarbiausia: argi įmanoma “*upės šniokščia tarp kalnų*” ar “*Upeliai srauni nuo kalnų tekini į prieglobstį bėga Ventos*” – pakeisti **teka**?

Tam prieštarauja pats tekstas, visa žodžių aplinka. Tai visai kiti vaizdai, kiti jausmai, kita nuotaika. Tad ir vertinkime tekstus tokius, kokie jie iš tikrųjų yra. Turtinkime (pirmiausia jaunimo) aktyvią kalbą, mokykime jos raiškos išgalių.

Juk žmogus iš prigimties nejučia poreikio turėti du ar daugiau žodžių absoliučiai tai pačiai reikšmei. Tik siekdamas tiksliausiai išreikšti tikrovę, išsakyti savo jausmus, įsitikinimus, tikslus ir lūkesčius, optimaliausiai veikti adresatą, žmogus ieško tinkamiausių raiškos būdų.

Man atrodo, kad pakankamai aiškiai skiriasi ir žodžiai **regėjės** ir **matės** minėtame vadovėlyje pateiktame A. Vienuolio sakinyje. Sakydamas “*nėra regėjės jos gamtos stebuklingųjų grožybų*”, A. Vienuolis sutelkia plačius, panoraminius, didelių erdvių vaizdus, stebuklinguosius Gruzijos reginius. Tuo tarpu antroje sakinio dalyje – “*nėra matės augalų įvairumo ir kalnų gyventojų margumo*” – autorius apibendrina konkrečius, atskirus, iš arti matomus (vis atskirai!) vaizdus. Augalų įvairumo, gyventojų margumo nei iš toli, nei iš karto nepastebėsi ir neapėrėsi. Įvairumas, margumas – tai vis atskirai matyti, eskiziški vaizdai. Tad ir šių žodžių sukeisti vietomis negalima, nepažeidžiant A. Vienuolio sampratos.

Skaitydami toliau jo legendą “Amžinasis smuikininkas”, kurios pirmasis sakinyje ir pateiktas minėtame stilistikos vadovėlyje, tuoj pat randame mūsų aptariamus žodžius atskirai (ne viename sakinyje) paktotus:

“*Vietomis keleivis, matydamas tokių gamtos grožybų, iš džiaugsmo ir malonumo taip atsitolina nuo paprastųjų, kasdieninių rūpesčių, jog jaučiasi laimingas ir patenkintas esąs*”.

Taigi – **matydamas**, bet – **vietomis matydamas**. Vadinasi, **matydamas** vis atskirų, tai šen, tai ten nuo kelio **matomų**, siauresnių erdvių, konkrečių, eskizinių vaizdų.

Toliau tekste:

“*Važiuojant šiuo keliu, regisi, kad kažin kieno milžiniškos rankos, šimtus metų vargusios, gražindamos šitą kelią*”.

Čia, šitame sakinyje, keliautojas jau susitelkia savyje ir apibendrina, susieja visa, kas **matyta** ir **regėta**, tad ir suprantama, kodėl – **regisi** (ir erdvė, ir laikas apibendrinti vidiniu supratimu).

Dar toliau:

“*Garsieji, daug mačiusieji keliautojai alpininkai tvirtina, jog tokių gražių kalnų, tokių reginių ir tokio kelio, kaip Gruzijos Karo kelias, nerasi dargi Šveicarijoje*”.

Štai čia: “daug mačiusieji” – tai ir įvairiu laiku, ir įvairiose vietose. Vadinasi, ir čia – **matyti** vartoja-

mas konkrečių, atskirų, įvairių vaizdų apibendrinimui. O **reginys** – jau platūs, tolimi vaizdai; jau panoramos.

Dar vienas pavyzdys:

“*Po valandėlės prasiskiria ankšta Darjalo kalnų siena, ir prieš keleivio akis atsiskleidžia didingas ir kartu paslaptingas Kistyno tarpukalnės reginys*”.

Jau ir be komentarų aišku, kad tai plati, gili erdvė, tai sudėtinga daugiamatė panorama.

Tik dviejuose pirmuosiuose legendos puslapiuose – tiek pavyzdžių! Tai argi neskiria A. Vienuolis šitų žodžių, ar galima sukeisti juos?

Dar pavyzdžių:

“*Kisrtynai mėnesienomis matydavo ir pažindavo praužvususių medžiotojų šešėlius <..>*”

“*– Allah kerim! Allah kerim! (Alachai, gelbėk! Alachai, gelbėk – kabard.) – kaip vienas sušuko visi Kistynai ir pirmą bei paskutinį sykį pamatė kalnų dvasią Džuarą, kuri, perskėlusį pusiau Kuru kalno viršūnę ir vieną jos pusę sugriebusi į glėbį, sviedė į tarpukalnę stačiai į griezėją*”.

“*Kaimyninės tautos, nakčia išgirdusios Kistynų kalnuose didelį trenksmą, labai nusigando, bet rytą nudžiugo, sužinojusios apie baisią savo priešų nelaimę, ir kartu nustebo, pamačiusios Tereko vietoje gryną akmenyną*”.

Tegul ir dideli čia objektai, nežemiški veikėjai, nemaži plotai, bet vaizdai kompaktiški, žvelgiama viena kryptimi, vaizdai iš karto **matomi** kaip konkretūs vyksmai ar jų rezultatai. Be to – **pamatė staiga**.

Tiek pavyzdžių tik vienoje legendoje. Įdomios vartosenos aptinkame ir kituose kūriniuose.

Regėti ir **matyti** kartais skiriasi ir veiksmo trukmės požiūriu. O ypač, kai kokį nors reiškinį **pamatome** staiga, netikėtai ir pan. Tokiais atvejais grožinėje literatūroje neteko aptikti žodžio **paregėti**. Štai vienas tokių pavyzdžių iš “Užkeiktųjų vienuolių”:

“*Nuo Arėkordo kalno viršūnės pamatė vienuoliai viena liepsna apimtą Gruziją, o rytuose, kaip prieš saulei tekant, nuo gaisrų raudoną Kazbeką, kurio viršūnėje stovėjo peiliu nudurtojo pasiuntinio šešėlis, išmeigęs akis į liepsnojantį kraštą..*”

Bet ir šitokiais atvejais **pamatė** viską sutelkia į kompaktišką vaizdą; erdvė, panorama lyg pasitraukė iš suvokimo. Bet svarbiausia – **staiga pamatė**. Be to, **pamatė** tik konstatuoja patį faktą ir nerodo matančiųjų santykio su matomuoju dalyku, dar neatiskleidžia jų išgyvenimo.

Norėdamas parodyti ir matančiojo santykį su matomuoju dalyku, A. Vienuolis po **matyti** dažnokai vartoja **reginį**. O **regėti**, ypač **reginys**, rodo **matančiojo** santykį su vaizdais, vyksmais, jo grožėjimaisi, nustebimą ir t. t., jo pasitenkinimą ar nepasitenkinimą:

”Pasiėkęs viršukalnę, **pamatė** privatdocentas tokį **reginį**, kokį seniai jau buvo bemačius, ir patyrė tai, ką seniai buvo pamiršęs: rytuose iš už miškų, raudona ugnimi visą padangę nušvietusi, kilo patekėjusi saulė, užliejusi laukus; jos pirmutiniai spinduliai pasklido padangėmis <..>” (“Joninės”)

Be to, čia išlieka ir **matyti** skiriamoji reikšmė, nes toliau tekste **reginys** konkretinamas, detalizuojamas, žvilgsnis slysta nuo viso bendro **reginio**, į siauresnes, konkretesnes erdves.

Nebūtinai reginys – tai tik panoramos ir A. Vienuolio kalboje. Tai gali būti ir matančiajam šiaip išskirtinis, nuostabą keliantis, netgi neleistinas ir t. t. reiškinyss:

“Šeiminko dukterytė, **pamačiusi** už kasų po klėtę tąsomą Veroniką, ne savo balsu suspigo vidury kiemo, o jos šauksmu atbėgęs “pielninkas”, **pamatęs** tokį **reginį**, sugriebė senioką už kailinių ir metė jį už kubilą” (“Paskenduolė”).

Norėdamas labiau paryškinti matančiojo vidinį santykį su reginiu A. Vienuolis vartoja ir kitų, savaimė raiškesnių žodžių (nei **matyti**):

“Nuo Linksmakalnio neiškentė daktaras neatsigrėžęs atgal ir **nepasigėrėjęs** miestelio **reginiu**: apačioje kaip duobėje buvo **matyti** miestelis, kalnais apšėtas, kurio viduryje Šventoji upelė teka; stirksojo apgriauti milžiniški bažnyčios bokštai, keletas išlikusių nuo gaisro didelių namų ir aptriušę, sukuižę namukai, kurie, anot daktaro, geriau būtų sudegę; o ten, už miškų mėlynių, kyšojo penkių bažnyčių varpinės, ir dangus siekėsi su žeme”. (“Auka”)

Bet **reginys** ir čia paskui suskyla į keletą atskirų vaizdų, žvilgsnis slysta nuo vieno jų prie kito, jau netgi nemalonių, žavesio nekeliančių. Todėl dėsninagai čia atsiranda **matyti** (po **reginio**, po bendro panoraminio vaizdo).

Aktualinant matančiojo išgyvenimus, gali ne tik pasirodyti savaime raiškesni veiksmazodžiai, bet ir pats **reginys** turėti epitetų:

“Vyriausiasis vienuolis, **išvydęs** tokį **baisų reginį**, numetė maišą, nuleido rankas ir, kaip stabo ištiktas, sustiro vietoje”.

Galbūt gali pasirodyti, kad **pamatė reginį** galėjo atsirasti A. Vienuolio (nuostabiai jautraus žodžio įprasminimui) kalboje, vengiant kartoti tos pačios šaknies žodį (regėjo reginį), t. y. vengiant tautologijos. Bet šiaip tekste arti kartoti žodį A. Vienuolis nevengia, jei to reikalauja vienodas įprasminimas (ir kitu žodžiu nekeičia):

“– Drauguži, – nudžiugo Ažuolas, – kas laimės spindulį nors kartą **regėjo**, kas gamtos grožybės mintimi bučiavo, kas skraidė svajone padangės takais, – tikėk manim, drauguži, tas laimę **regėjo**, be josios to širdis nebrims”. (“Ažuolas”)

Tokių pavyzdžių (ne tik šito, bet ir kitų žodžių kartojimo) A. Vienuolio raštuose apstu. Tad žodžių derinio **pamatė reginį** atsiradimo priežastis, matyt, kita.

Be to, gali pasirodyti, kad šitas junginys (**pamatė reginį**) lyg prieštarauja čia keliamam **matyti ir regėti** reikšmių skirtumui, jų niuansui.

Pirmiausia, jau minėta, kad **regėti** paprastai rodo veiksmo trukmę, o **pamatyti** – kartinį, greitą **pamatymą**. Antra vertus, po veiksmazodžio **regėti** visų rašytojų tekstuose paprastai eina kokie nors išskirtiniai **regėjimo** objektai, panoramų ar pan. įvaizdžiai, nes pats veiksmazodis tik prasmiškai projektuoja tuos įvaizdžius ir drauge išreiškia matančiojo poziciją, t. y. po **regėti** jau turi eiti tai, kuo žavimasi, kas nuostabu, kas neįprasta ir t. t., kas netikėta, reta. Kai sakinyje atsiranda **reginys**, tai visa tai jis kaupia savyje (ir būsimąjo teksto projekciją, ir išgyvenimą). **Reginio** reikšmė ta pati, kaip ir pamatinio žodžio – **regėti**. Tai štai todėl, pirmiausia, ir nereikia tautologijos (pvz.: **regėjo reginį**; po regėjo savaime ir eina, ką **regėjo** konkrečiai). Kai atsirado minėtieji junginiai (**pamatė reginį, išvydo reginį**), tai tas išskirtinumas ir matančiojo pozicija iš **vyksmo** persikelia į **reginį** ir pačiam **vyksmui** jie jau nereikalingi. Vadinasi, objekto išskirtinumas ir matančiojo santykis su juo iš **vyksmo** (būtų **regėti**, jei tie niuansai išliktų vyksme) perkeliamas į objektą (**reginį**). Tada vyksmas fiksuojamas neutraliu, be vertinimo žodžiu – **matyti**. Tad junginio atsiradimą lėmė ne tik trumpas, momentinis vyksmas (**pamatė**), bet ir minėtoji (reikšmės perkėlimo) priežastis.

Vadinasi, šito junginio atsiradimas nepaneigia **regėti ir matyti** reikšmės niuansų.

Tautologijos **regėjo reginį** neteko aptikti grožinėje literatūroje, matyt, dėl tos pačios priežasties. Vadinasi, ne A. Vienuolis (ar kas kitas) čia kažkaip “formaliai”, vengdamas kartoti tos pačios šaknies žodį, vartoja **pamatė reginį**, t. y. vengia tautologijos; jį kažkaip savaime kalboje nereikalinga, nelogiška (plg. Ką aš **regiu!** ir Koks **reginys!**). Juk žodžiu fiksuojama sąvoka. Tai kam ją fiksuoti du kartus. Štai kodėl ir neteko aptikti grožinėje literatūroje **regėjo reginį**.

Iš šitos **regėti** reikšmės atsirado ir **aiškiaregiai**, ir **regimybė**; kiek iš kitos – **silpnaregiai, neregys**; iš jų abiejų – spaudoje straipsnio pavadinimas: “**Regėjimo** invalidai prašo seimo **praregėti**”; čia ir **regos** sutrikimai, **regos** organai ir t. t. Šiais atvejais **matyti**, atrodo, niekur neįsibrovė, nors **matomybė** be jokių pavyzdžių “Dabartinės lietuvių kalbos žodyne” (1993) yra. Kas kita – blogas **matomumas** – kai rūkas, kai tamsu. Taigi ir dažnesnieji vediniai susiję su pagrindiniais reikšmių atspalviais.

Įvairūs vediniai, nors jų ir negausu, savo ruožtu palaiko pačių pamatinių žodžių reikšmių niuansus ir padeda jiems pamažu įsitvirtinti bendrinėje kalboje, t. y. veikia grįžtamuoju būdu.

Gali pasirodyti keista, kodėl čia taip ieškota tų žodžių reikšmės niuansų. Bet, rodos, vieną kartą reikia baigti populiarinti tą vienpusišką ir iš esmės nepamatuoją tvirtinimą, kad “pakeitus vietomis sakinio prasmė nekinta” (o iš to – kad jie nesiskiria). Iš esmės bendrinėje kalboje šiuos žodžius sieja tai, kad jie abu rodo žmogaus jutiminį santykį su aplinka, realizuojamą akimis. Bet, antra vertus, matomas aiškus polinkis juos įprasminti skirtingai. O tai ir yra bendrinės kalbos formavimosi reiškinys. Tad jį reikia palaikyti arba bent jau netrukdyti, aiškinant, kad jie “prasmės nekeičia”. Be to, neaišku, apie kokią

prasmę minimoje stilistikoje kalbama. Tekstų interpretavimui turi rūpėti tai, kaip žodis konkrečiame tekste įprasminamas. O čia gi du žodžiai su nepaneigiamu niuansu. Jei jų skirtumą ilgą laiką dirbtinai “asimiliuosime”, tai ilgainiui gali atsitikti, kad iš **regėti** liks tik relikantai. Tai gal visiškai prasminga paremti juos abu – teįsitvirtina bendrinėje kalboje, nes jie tikrai reikalingi ir teturtina pamažu visų aktyviają kalbą. Ką mokykloje pasėsi, tą bendrinėje kalboje turėsi.

Jau vien iš to, kas čia pasakyta, prašosi išvada, kad, aiškinantis pačią sinonimų sampratą, reikia akcentuoti ne tai, kuo jie sutampa, o tai, kuo jie skiriasi, t. y. apibrėžime kelti ne tai, kad jie reiškia “tą patį daiktą, tą patį požymį, tą patį veiksmą ir t. t.”, bet tai, kad jie yra **artimos reikšmės žodžiai**.

Refrenai: kelios pastabos apie vietą leksikos sistemoje, fonotaktiką, fonosemantiką

Refrains: a few remarks regarding location in lexicology, phonotactic, phonosemantic

Jolanta ZABARSKAITĖ
Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

S u m m a r y

The presented work is looking for the answers to the questions rising in phonotactic and phonosemantic research by analysing one group of specific expressive vocabulary of the Lithuanian – refrains. It indicates the parametres of refrain definition. The main pfonotactic tendencies of refrains are interpreted from the phonosemantic point of view.

Key words: *perifery of lexical system, motor-affect element of language, phonotactical analysis, phosemantic, dinamical function, ornamental function, T class consonants, R class consonants, the connotations of action-motion-contact, the connotations of forward-backward movement.*

Į v a d i n ė s p a s t a b o s

Globalinė periferija. Netradiciniai kalbos tyrinėjimo aspektai leidžia pažvelgti į įvairių kalbos lygmenų periferiją, kur atrandama įdomių netyrinėtų reiškinių. Juos atidžiau patyrinėjus, galima rasti įdomių izomorfizmo reiškinių su centro lingvistiniais procesais ir supaprastintą jų vyksmą ir, atvirkščiai, sudėtingų kalbos reiškinių, atsakančių į tradicinės kalbotyros keliamus klausimus. Pavyzdžiui, leksikos periferijos tyrinėjimas fonosemantikos atžvilgiu gali atskleisti kitoms kalbotyros sritims rūpimų dalykų. Tyrinėjant mįslių žodžių fonosemantines ir semantines ypatybes bei nagrinėjant tokių žodžių – kaukių atsiradimo procesą buvo nustatyta, kad mįslių žodžių kūrimas yra supaprastintas semantinės derivacijos procesas, kai jungtys tarp žodžio – rakto ir žodžio – kodo yra skaidrios, todėl gali būti pritaikytas kaip paradigmatinė matrica analogiškiems procesams leksinės sistemos centre tyrinėti, plg. (Zabarskaitė, 1997).

Lietuvių kalbos ištiktukų fonosemantinė analizė gali padėti kalbos istorikams atsakyti į kai kuriuos klausimus, plg. (Zabarskaitė, 1995).

Refrenai – tai leksinės sistemos paribio reiškinys,

šio skyriaus pradžioje neatsitiktinai pavadinti globaline periferija. Jų vieta leksikos sistemoje, apibūdinama klausimu: ar tai žodis ar ne? Todėl tradicinėse gramatikose jie nenagrinėjami. Folkloristikoje refrenai tai pat nėra susilaukę daug dėmesio (Sauka, 1982, p. 115). Poetikoje, kaip fonikos elementai, refrenai taip pat lieka marginalijų būvio.

Fonosemantikos interesų ratas. Fonosemantika tyrinėja garsų artikuliacinių ir akustinių požymių kaip psichofiziologinių suvokinių sinestezinį pobūdį, kurį riboja kalbos fonetinės sistemos ir sintagminių kalbos garsų santykių individualumas. Kalbos garsų konotacija fonosemantinėje sistemoje yra pastovi bei nekintanti. Ji turi savybę būti potenciali ir išryškėti diskurso metu (Jakobson, Waugh, 1979, p. 273). Todėl atsakymų į savo srities klausimus fonosemantika ieško dviem kryptim: tyrinėdama poetinę kalbą ir nagrinėdama leksikos periferiją: ištiktukus, mįslių žodžius, vaikų leksiką, burtų kalbą, keiksmažodžius, net glosalalijas, taigi refrenai – globalinė periferija – yra fonosemantikos interesų rato objektas.

R e f r e n ų v i e t a l e k s i k o s s i s t e m o j e

Refrenų definicijos parametrai. Nagrinėjimo objektą reikia apibrėžti. Jau buvo minėta, kad refrenai yra leksikos paribys, balansuojantis ties paraleksikos riba. Manoma, kad tai šūksminės poezijos relikvai. Pavyzdžiui, Pietų Amerikos indėnai botokudai dainuoja kaip savarankišką dainą iš dviejų beprasmiškų šūksnių susidedančią eilutę: *kalani-aha* (Sauka, 1982, p. 110). Liaudies dainų archainiai bruožai ir ypatybės atkreipia kalbininkų dėmesį, kai tiriamas sociolingvistinis reiškiny, kurį Sapyras pavadino mitopoetine kalba.

Kilmės požiūriu refrenai yra afektinis – motorinis kalbos elementas. „Šūksmais, nerišliu žodžių junginiu, atsitiktine fraze ar konstatuojamu įvardijimu reiškiamas ne konkretus vientisas išgyvenimas, o tik tam tikras susijaudinimas, afektinė būseną, galinti išsikrauti arba grynai automatišku kalbos veiksmu, arba aplinkos fakto pamėgžiojimu bei pliku konstatavimu“ (Sauka, 1982, p. 111). Tačiau refrenai nėra padriki kalbos elementai, nes jie paklūsta ir fonotaktikos dėsniams kalbos lygmenyje, bei harmonijos dėsniams meniniame lygmenyje. Folkloristų jau seniai pastebėta, kad refrenas yra poetinio dainos teksto segmentas, tiesiogiai dalyvaujantis vaizdo, nuotaikos, poetinio įspūdžio kūrime (Sauka, 1982, p. 111–112).

Refrenas nėra intersubjektyvus konotuotas kodas, sutartinis, žodžio savybių neturintis ženklas, kuris turi tik konvencinę dimensiją, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Kyla pagunda refreną pavadinti *poetiniu žodžio eskizu* (fonosemantika kartais stumia į metaforų nuodėmę, buvo nusidėta griežtos mokslinės kalbos imperatyvui mįslių žodžius pavadinant žodžiais kaukėmis, o jų atsiradimo procesą – kalbos (plačiąja W. Humboldto prasme) avantiūra). Žodžio eskizo metafora apibūdina refreno vietą ties leksikos periferijos ir paraleksikos riba. Akivaizdu, kad refrenas priklauso audityvinių signifikantų grupei (pagal A. J. Greimą (Greimas, 1966, p. 114)), tačiau garsų jį Bloomfieldo kalbos ženklo apibrėžimą, kad tai yra „fonetinė forma, kuri turi reikšmę“ (Bloomfield, 1933, p. 138), atitinka tik iš dalies. Mėginant susivokti paprastą reiškinį apraizgiusiuose sudėtinguose teoriniuose svarstymuose geriausia gelbėtis klasikų mintimis. F. de Saussure'as, nagrinėdamas kalbos ženklo požymius, „neparankias“ onomatopėjas ir šūksnius apibūdina kaip patekusius į fonetikos, morfologijos bei kitokią kalbinę evoliuciją, kurią patiria ir leksikos centras, bei dėl šios priežasties praradusius kai kuriuos savo bruožus ir įgijusius savybių, būdingų apskritai kalbos ženklui (Saussure, 1967,

p. 131). Refrenus (kaip ir bet kokią kitą leksiką) galima skirstyti į keletą grupių:

1. Refrenai – garsažodžiai, pvz.: *bum, dai, vir, dui, jo, ja, kad, lia, la, liuli, rad, raluz, rara, ruzbei, vaidad, vas, vašvi, zilber*, etc.
2. Refrenai, turintys formalų darybinį segmentą, pvz.: *judbum, libcium, ratatai, ridarai, falidrai, tararai*, etc.
3. Refrenai – modifikuoti prasminiai žodžiai, pvz.: *dabilio, lelijėlo, valcum, tancum*, etc.

Folkloristai refrenuose išvelgia ir labai archainės simbolikos. D. Sauka rašo: „Garsų deriniai turi kažką įsakmiai sakyti, tik mes nebegirdime. Štai žinoma pjūties sutartinė „Daunoj, eisim, broliai“:

Daunoj, eisim, broliai
Dauno lilio čiūto

Daunoj, šieno pjautų,
Dauno lilio čiūto

Daunoj, mum šienelį,
Dauno lilio čiūto

Daunoj, bepjavinti,
Dauno lilio čiūto,

Daunoj, ataūžia
dauno lilio čiūto

Daunoj, smarkus lietūs,
Dauno lilio čiūto

(...)

„Daunoj“ prigijo sutartinė ne tiek dėl tamsaus, baugiai audaus sąskambio, kiek dėl keliamo įspūdžio, tiesioginės asociacijos su vandens antplūdžiu. „Daunoj“ žodžio šaknis artima žodžiui *dunus* „platus, ištvinęs“, artima dainų *dunojui*, kuris žodyne aiškina mas kaip didelis vanduo. Sutartinė apie atūžiantį lietų ir prieglobstį po ažuolu prasmingai siejama su *dunojaus* vardu.“ (Sauka, 1982, p. 114–115).

Refrenai yra afektiniai – motoriniai kalbos elementai, patyrę kalbos raidos evoliuciją ir įgiję leksioms būdingų ypatybių. Tai:

- paklusimas kalbos fonetinės sistemos sintagminiams santykiams;
- sistemos unifikacija derivacijos atžvilgiu;
- semantinės leksikos centro modifikacijos.

Fonosemantinis žvilgsnis į refrenus gali padėti nu-

statyti dar vieną definicijos parametą – refreno fonetinės struktūros konotacines ypatybes.

Kaip jau buvo minėta, folkloristikoje refreno ir pagrindinio teksto poetinis, prasminis ryšys yra seniai pastebėtas. Fonosemantikos užduotis – ieškoti tokio ryšio kalbos lygmenyje. Tai, kad refrenų garsi-

nė struktūra priklauso nuo lietuvių kalbos garsų sistemos sintagminių santykių, leidžia naudoti fonotaktinę analizę.

Nustatyti refreno definicijos parametrai yra didelės pagundos – perskaityti refrenus, sužinoti jų reikšmę – kertinės prielaidos.

Refrenų tyrinėjimo aspektai ir jų prielaidos

Fonotaktinis metodas. Fonotaktinė analizė visada yra labai paranki, tyrinėjant ekspresyvią leksiką. Jos ir statistinių metodų naudojimas leidžia identifikuoti dažniausius refrenų garsus ir junginius, nustatyti kitus refrenų fonotaktikos ypatumus. Refrenai – labai margos fonetinės struktūros elementai. Daugeiui jų būdinga reduplikacija. Jie gali būti sudaryti ir iš vieno balsio ar dvibalsio, pvz., *a, i, ei, oi*, ir gali būti keliaskiemėnės sandaros, pvz., *jalidrailia, pamimiga, rererija*. Refreną gali sudaryti keli nariai, pvz.: *tuto betuto, lingo linago, atata liunga rita, dau-no lylio čuto*, etc.

Šiame darbe apsiribosime tik eksplozinės priebalsių grupės analize, nes, remiantis lietuvių kalbos garsų sintagminių santykių ypatumais, eksplozinė priebalsių grupė dominuoja implozinės atžvilgiu. Reikia paminėti, kad nėra tokių vidinių junginių, kurie neturėtų eksplozinės dalies, o junginių, turinčių tik eksplozinę dalį, kalboje yra labai daug (Girdenis, 1981, p. 86).

Priebalsių eksplozijos analizę pasirinkta dar ir todėl, kad centrinio skiemens elemento – balsio ar dvibalsio – fonosemantika yra akivaizdi. Apie tai – kitame skirsnyje.

Fonosemantinės prielaidos. Kalbos garsai yra konotacinės – sinestetinės prigimties psichofiziologiniai suvokiniai. Fonosemantika nagrinėja fonetines – semantines opozicijas ir kalbos garsų konotacijos reiškimosi sąlygas, kai yra realizuojama potenciali kalboje garsų ypatybė turėti konotacinę reikšmę. Fonosemantikos reiškinys nėra tik psichoakusti-

kos ir psichofiziologijos reiškinys, bet lingvistiškai aprašoma sisteminė kalbos ypatybė. Sinestetinė kalbos garsų konotacijos prigimtis rodo, kad tai sritis, priklausanti „elementarioms pojūčių diferencijavimo struktūroms, todėl nenuostabu, kad turi pastovių (ar beveik pastovių) ir universalių ryšių su su elementariais požymiais, sudarančiais pasaulio kalbų pagrindą“ (Jakobson, Waught, 1979, p. 323). Žodžiu, tai universalus reiškinys, kiek priklauso nuo akustinių ir artikuliacinių kalbos garsų požymių, ir individualus kalbos sintagmatikos atžvilgiu.

Reikia paaiškinti, kodėl šiame darbe imtasi refrenų priebalsinės eksplozijos. Balsių fonosemantinis informatyvumas kalboje labiausiai pastebimas, jo pagrindas – akustika. Balsių fonosemantikai reikšmingiausi trukmės – įtempimo ir tono požymiai. Visi lietuvių kalbos balsiai, kurie skiriasi įtempimu, turi skirtingo intensyvumo ir trukmės konotaciją. Pagal tono požymį kontrastuojantys balsiai turi universaliausią šviesumo: tamsumo konotacinę opoziciją, realizuojamą ir kaip mažumo, smulkumo, lengvumo: didumo, stambumo, sunkumo konotacinės opozicijos, žr. (Zabarskaitė, 1994). Beje, ji yra pastebėta ir folkloristų, žr. (Sauka, 1982, p. 11). Dvibalsių fonosemantika priklauso nuo jų tono, išskirtinė yra tik dvibalsio /ui/ konotacija (Zabarskaitė, 1994). Balsių fonosemantinės schemos paprastumas leidžia nesunkiai interpretuoti refrenų balsių fonosemantiką.

Preibalsių fonosemantinė sistema yra sudėtingesnė.

Konkrečios analizės bandymas

Lyginamos lietuvių liaudies dainų refrenų eksplozinės priebalsių grupės. Lyginimui pasirinkti vestuvininių dainų – jaunosios išvažiavimo į jungtuves ir sugrįžimo iš jungtinių, jaunosios ieškojimo ir apdovanojimo refrenai, ir darbo dainų – avižapiūtės ir rugiapiūtės refrenai. Medžiaga rinkta iš „Lietuvių liaudies dainyno“ (LDVI(1), LDVIII(4), LDIX(5)). (Au-

torė dėkoja savo studentėms – Jolantai Tamošaitytei, Linai Lungytei ir Silvijai Fokinai, kurių surinkta empirine medžiaga galėjo pasinaudoti).

Refrenų eksplozijos tendencijos. Darbo – avižapiūtės ir rugiapiūtės – dainose nerasta nei trinarių, nei dvinarių eksplozinių grupių refrenų. Daugiausia refrenų turi vienanarę eksploziją CV, pvz.: *lio, vai,*

rito, dagu, tuto, kuda, čiuto, lingo, dauno, lylia, rūto, duida, cetuto, pupupu, dagile, tatata, doobilio, ladoto, ratato, tatato, letuto, sidabro, čiutelė, siudija, liorilio, etc. Akivaizdu, kad dominuoja atviras skienuo. Uždaro skiemens eksplozijos pavyzdžių yra visai nedaug, pvz., *liunga, lingo, lingo rita, lingo lingo*. Skiemens atvirumas, matyt, sietinas su šūksmine refrenų kilme.

Vestuvinių dainų eksplozija įvairesnė, tačiau tendencija išlaikyti vienanarę eksploziją yra akivaizdi, pvz.: *lylia, rydzia, liūli, lydria, lala, ramta, rara, ryliā, rūto, vašvi, sadi, siauba, bite, liuliūta, ratatai, rerejije, ridadai, vaidad, valcum, vanagri, vašvi, dabito, dailylia, doobilio, pamimimga, tatalėli, tarara, tatato, tutela, zodoto, etc.* Lyginant su darbo dainomis, uždaro skiemens variantų yra daugiau, nors, kaip minėta, tendencija išlaikyti atvirą skiemeni neabejotina. Uždaro skiemens refrenų pavyzdžiai: *bum, rad, ram, ruzbei, ramtad, tunkėla, judbum, libcium, valcum, plancum, tancum, zilber.*

Vestuvinėse dainose dvinarė eksplozija yra negausi ir labai neįvairi. Tai TR tipo junginiai, esantys įvairiuose refrenų su eksploziniu segmentu *tra-* variante, pvz.: *tra, traik, trak, tralia, tram, etc.* Štai būdingas tokio refreno vartojimo variantas iš jaunosios apdovanojimo dainų:

Traralalala

Ir išdygo žalia liepa

Lankos vidurėlyj,

Trara ralaralala

Lankos vidurėlyj (LDVIII(4)476)

TR tipo skardusis variantas yra refrenuose su varijuojančiais segmentais *dri-/dra-*, pvz.: *drilia, dridcum, dralia, ir pan.*

Vestuvinėse dainose rastas tik vienas SR tipo eksplozinis junginys, humoristinėje jaunosios ieškojimo dainoje:

Čvinkū čvinkū vis aplinkū,

Pilna troba veselninkū (LDIX(5)111).

Eksplozinių priebalsių tipų pasiskirstymo refrenuose tendencijos

Vestuvinių dainų refrenuose priebalsiai pagal tipus pasiskirstę taip:

Išvažiavimo į jungtuves, sugrįžimo iš jungtvių	Jaunosios ieškojimo, apdovanojimo dainos
S tipas 0,4 %	3,2 %
T tipas 16,6 %	40,2 %
R tipas 80 %	56,4 %

Darbo dainose priebalsiai pagal tipus pasiskirstę taip:

Rugiapjūtės	Avižapjūtės
S tipas 10,7 %	—
T tipas 33,6 %	46,3 %
R tipas 55,8 %	53,6 %

Dažniausia dainose R tipo eksplozija. Ji dominuoja išvažiavimo į jungtuves ir sugrįžimo iš jungtvių refrenuose. Apskritai, kaip matyti iš pateiktų duomenų, vestuvinėse dainose R tipo pradžios priebalsiai ženkliai lenkia T tipą, o darbo dainose T tipo pradžios priebalsiai, nors ir retesni už sonantų eksploziją, yra gana dažni. Avižapjūtės dainose ir T tipas, ir R tipas vartojami panašiu dažnumu. R tipo priebalsių dominavimą refrenuose pastebėjo folkloristai (Sauka, 1982, p. 111). Tai nesunkiai paaiškinama ir fonosemantikos požiūriu, R tipo priebalsiai turi visiems sklandiesiems būdingą judėjimo pirmyn – atgal (aukštyn – žemyn) konotaciją, dar vadinamą vyksmo konotacija, plačiau žr. (Zabarskaitė, 1995, 194 – 197).

Dažna T tipo eksplozija darbo dainose gali būti interpretuojama, remiantis fonosemantikos universalijomis: „Pagrindinė fonosemantinė T tipo priebalsių funkcija – imituoti veiksmo-judėjimo-kontakto paralingvistinę situaciją“ (Zabarskaitė, 1995, 187 – 194). Beje, ši konotacija laikoma viena iš fonosemantikos universalijų (Kornilov, 1984). Su šio tipo priebalsiais ypač daug apibendrintą veiksmą reiškiančių išiktukų.

Kad avižapjūtės dainos „pamėgo“ T tipo refrenus, o išvažiavimo į jungtuves ir grįžimo iš jungtvių dainose ypač dažni sonoriniai, galbūt būtų galima sieti ir su tirtųjų dainų chronologija.

S tipo eksplozija ypač reta. Lietuvių kalbos fonosemantinėje sistemoje S tipo priebalsiai turi epitetų pobūdžio konotaciją, kuri papildo veiksmo apibūdinimą „tolydumo“ arba „netolydumo“ sąvokomis. Su netolydumu vienaip ar kitaip susijusios pašurpimo-šalčio-traškesio-baimės-tylos fonosemantinės reikšmės. Su ornamentine refrenų funkcija jas sunku susieti.

Dusliųjų – skardžiųjų priebalsių opozicija pasiskirsčiusi taip:

Išvažiavimo į jungtuves, sugrįžimo iš jungtvių	Jaunosios ieškojimo, apdovanojimo dainos
Duslieji priebalsiai 8,4 %	32,1 %
Skardieji priebalsiai 91,6 %	67,88 %

Rugiapjūtės dainos	Avižapjūtės	/k'/	0,8	0,36
Duslieji priebalsiai 24,7 %	39,5 %	/g/	3,25	2,5
Skardieji priebalsiai 75,3 %	60,5 %	/g'/	-	-

Refrenuose dominuoja skardieji priebalsiai. Vėl kiek skiriasi avižapjūtės dainų statistika. Fonosemantikoje kliūtiniai priebalsiai, kontrastuojantys pagal duslumo-skardumo požymį atlieka tas pačias fonosemantines funkcijas veiksmo-judėjimo-kontakto situacijoje, tik duslieji paprastai žymi stipresnį veiksmą. Skardieji dar gali turėti papildomą į save nukreipto veiksmo konotaciją arba skirtis nuo duslių veiksmo kryptimi (Zabarskaitė, 1995, p. 190 – 194). Š tipo duslių – skardžių opozicija refrenuose labai reta, todėl fonosemantikos požūriui neinterpretuotina. Dažnumo požūriui dominuojantys skardieji greičiausiai pasirenkami ornamentikos sumetimais, t. y. švelnina darbo imitavimo (veiksmo-judėjimo-kontakto) fonosemantinį įspūdį.

Atrodytų, kad ornamentikos sumetimais refrenuose turėtų dominuoti diežiškumo fonologinį požymį turintys garsai, nes fonosemantikoje šis požymis mažina, švelnina imituojamą veiksmą, nors ir neturi fonosemantikai lemiamos įtakos (Zabarskaitė, 1995, p. 203). Tačiau statistika to nepatvirtina.

Minkštųjų – kietųjų opozicija dainose pasiskirsčiusi taip:

Išvažiavimo į jungtuves, grįžimo iš jungtvių dainos	Jaunosios apdovanojimo, ieškojimo dainos
Kietieji 29 %	58 %
Minkštieji 71 %	42 %

Rugiapjūtės	Avižapjūtės
Kietieji 52,4 %	65,1 %
Minkštieji 47,6 %	34,9 %

Rezultatai rodo polinkį maždaug vienodai vartoti kietuosius ir minkštuosius priebalsius, minkštieji dominuoja tik išvažiavimo į jungtuves ir grįžimo iš jungtvių dainose.

Fonemų dažnumas eksploziniuose refrenų junginiuose

Vestuvinėse dainose priebalsinės fonemos refreno pradžioje vartojamos tokiu dažnumu:

Jaunosios ieškojimo, apdovanojimo dainos	Išvažiavimo į jungtuves, sugrįžimo iš jungtvių dainos
/k/ 5,28	1,45

/t/	20	7,72
/d/	4,07	5,45
/p/	0,4	-
/p'/	-	-
/b/	1,5	-
/b'/	4,07	-
/s/	-	-
/s'/	-	-
/z/	-	0,36
/z'/	-	-
/ž/	-	-
/ž'/	-	-
/š/	0,4	-
/š'/	-	-
/l/	18	1,8
/l'/	34,1	62
/r/	6,1	6,5
/r'/	2,04	1,8
/n/	2	2,5
/n'/	0,8	-
/m/	4,8	1
/m'/	-	-
/j/	5,69	1,8
/v/	3,65	9
/v'/	0,81	6,5
/c/	0,81	-
/č/	2,8	-
/dz/	-	-
/dž/	-	-
/ch/	0,81	-
/f/	-	-
/h/	-	-

Iš lentelės matyti, kad labai dažnos, refrenų poetinėje struktūroje aktualizuotos yra dvi fonemos – tai /l/ ir /t/.

Darbo dainose eksplozinių grupių fonemos pasiskirstę taip:

Avižapjūtės dainos	Rugiapjūtės dainos
/k/ -	0,5
/k'/ -	0,2
/g/ 7	1,7
/g'/ -	0,8
/t/ 34,9	15,8
/d/ 2,3	10,1
/p/ -	1,2
/p'/ -	-
/b/ 1,5	0,8
/b'/ 4,07	3,6

/s/	-	5,3
/s'/	-	9,6
/z/	-	-
/z'/	-	-
/ʒ/	-	-
/ʒ'/	-	-
/š/	-	0,2
/š'/	-	-
/l/	-	5
/l'/	20,9	25,6
/r/	2,3	11,3
/r'/	4,6	3,6
/n/	7	2,2
/n'/	-	0,2
/m/	-	-
/m'/	-	-
/j/	-	8,8
/v/	-	6,9
/v'/	-	-
/c/	-	0,8
/č/	4,6	0,8
/dz/	-	-
/dž/	-	-
/ch/	-	-
/f/	-	-
/h/	-	-

Darbo dainose taip pat dominuoja /l/ ir /t/ fonemos. Refrenai su C/l/V tipo eksplozija yra dažniausi dainose apskritai, nepriklausomai nuo teminės grupės. /l/ fonosemantika – negreito, periodinio judėjimo (aukštyn–žemyn), lingavimo konotacija, plg. su ekspresyviaja leksika: lyliuoti „*linguoti*“, lekuoti „*al-suoti iškišus liežuvį (apie šunį)*“, leketuoti „*pamažu klibinti*“, lazgurti „*nukarus judėti*“, lapuoti „*mosuoti bėgant*“, langoti „*suptis ore*“, laskioti „*maskatuoti*“, lunginti „*vizginti*“, lumčioti „*linguoti*“, lupčioti „*mušti kultuve skalbiant*“, lugsnoti „*lapsėti (apie ausis)*“, liuzginti „*klibinti*“, liupėti „*judėti po kojomis (apie minkštą žemę)*“, lopsėti „*plasnoti*“. Akivaizdu, kad C/l/V tipo eksplozija – ornamentinė, jos motorinė afektinė kilmė nekelia abejonių. Tokią garsą /l/ funkciją refrenų fonosemantikoje galima pavadinti dinamine.

Refrenų su C/t/V eksplozija dažnumą galima interpretuoti remiantis gausiu imitatyvų – onomatopėjų semantiniu pogrupiu, reiškiančiu barbenimą, nestiprų beldimą, plekšnojimą, tarškėjimą (Zabarskaitė, 1995, 189). Tai rodo, kad ir šios eksplozijos funkcija – dinaminė, su nuoroda į motorinę afektinę kilmę. Tono požymis (/t/ yra aukštojo tono garsas) atlieka papildomą ornamentinę funkciją.

Kitas eksplozijas ir jų skirtumas aptarti vertėtų siejant su dainų turiniu, tai kito straipsnio objektas.

I š v a d o s

Baigiamosios pastabos. Refrenų analizės apmاتاi parodė, kad tai yra lingvistiškai aprašomi, pagal savus fonotaktikos dėsningumus funkcionuojantys, fonosemantiškai interpretuojami kalbos segmentai, esantys ties leksikos periferijos riba. Tai įdomi žodžių eskizų sistema, kurioje, kaip ir kiekvienoje sistemoje, veikia sinchronijos ir diachronijos procesai. Tai sistema, turinti vidinės organizacijos ryšius, kurių atskleidimas – žingsnis refrenų „perskaitymo“ link. Žinoma, šis reiškinys įdomiausias fonosemantikai, tačiau jame nesunku išvelgti ir universalių pažinimo bruožų, jei sutiksime su nuomone, kad „girdimas garsas gali reikšti vidujybę į ją neišibrovęs.“ (Ong, 1983, p. 71 – 72).

Refrenų polinkis į vienanarę eksploziją yra aki-

vaizdus. Dvinarė TR tipo eksplozija randama tik vestuvinėse dainose, „įkaitinančiuose, linksminančiuose“ *tralia, drilia* tipo refrenuose. SR eksplozinis junginys – sporadinis.

Refrenuose dominuoja R tipo eksplozija. Dažni (ypač darbo dainose) ir T tipo eksplozinai junginiai. S tipo eksplozija beveik nevartojama. Dominuoja skardieji priebalsiai, fonologinis diežiškumo požymis atrodo esąs nereikšmingas.

Dažniausios ištiktukų eksplozijos C/l/V ir C/t/V atlieka paralingvistinę dinaminę funkciją ir ornamentuoja dainas.

Refrenų sistemos tolimesnis aprašymas – tą rodo šio straipsnio išvados – gali tapti pažinimo keliu įvairioms lingvistikos kryptims.

L i t e r a t ū r a

1. Bloomfield L. Language. – New York: 1933.
2. Girdenis A. Fonologija. – Vilnius: 1981.
3. Greimas A. J. Semantique structurale. – Paris: 1966.

4. Jakobson R., Waught L. The Sound Shape of Language. - New York: 1979.
5. Kornilov G. Imitativi v čiuvašskom jazyke. – Čeboksary: 1984.
6. Ong W. J. Orality and Literacy: The Technologizing of the World. – London – New York: 1983.
7. Sauka D. Lietuvių tautosaka. – Vilnius: 1982.
8. Saussure F. Cours de Linguistique générale. – Paris: 1967.
9. Zabarskaitė E. J. Lietuvių kalbos ekspresyvosios leksikos fonosemantika. Humanitarinių mokslų daktaro laipsnio tezės. – Vilnius: 1994.
10. Zabarskaitė J. Ištiktukų priebalsių fonosemantika (vienanariai pradžios junginiai). // Lietuvių kalbotyros klausimai. T. XXXV. – Vilnius: 1995.
11. Zabarskaitė J., Paulauskaitė J. Mįslių žodžių kodų semantikos ir fonosemantikos ypatybės. //Lietuvių kalbotyros klausimai. T. XXXVIII. – Vilnius:1997.

Š a l t i n i a i

1. Lietuvių liaudies dainynas. T. VI(1). – Vilnius: 1993.
2. Lietuvių liaudies dainynas. T. VIII(4). – Vilnius: 1994.
3. Lietuvių liaudies dainynas. T. XI(5). – Vilnius: 1996.

Неимперативные глагольные формы в функции волеизъявления

(Русско-литовские параллели)

Kazys MUSTEIKIS

Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034

Valios raiška neimperatyvinėmis veiksmažodžio formomis

S a n t r a u k a

Straipsnyje nagrinėjamas sintaksinis imperatyvas - neimperatyvinės dviejų kalbų veiksmažodžių formos, kuriomis reiškiamas šnekančiojo valia: įsakymas, liepimas, kvietimas, raginimas, draudimas ir kt. Pažymima, kad antrinė - neimperatyvinė - indikatyvo formų ir infinityvo vartoseną reiškiant kalbančiojo valią abiejose kalbose beveik sutampa. Tiek rusų, tiek lietuvių kalboje minimas modalumas dažniausiai reiškiamas būsimąjo laiko indikatyvo formomis. Specifiškas rusų kalbos bruožas - formų tipo *пошли* ir būsimąjo laiko veiksmažodžio vienaskaitos 3 asmens formos *будем* vartojimas imperatyvo reikšme. Straipsnyje nurodomi sintaksiniai sinonimai, kurie nagrinėjamosiose kalbose neretai skiriasi.

Reikšminiai žodžiai: funkcinė rusų ir lietuvių kalbų gramatika - valios raiška - sintaksinis imperatyvas.

В в о д н ы е з а м е ч а н и я

О н о в о й т е н д е н ц и и в л и н г в и с т и к е и д и д а к т и к е

Лингвистическая теория и дидактика преподавания языков, особенно неродных, в конце двадцатого столетия вступили в новую фазу своего развития. От длительного времени господствовавшего в науке и практике обучения приоритета языковой формы (как правило, в ее парадигматическом окружении и категориально-грамматическом значении), от абстрактной структурной модели предложения современная лингвистическая наука и практика решительно повернули к примату *семантики*, к содержанию высказывания, к коммуникативным потребностям говорящего. На смену описанию *структурной системности языка* пришла *функциональная*

системность, которая представляет языковую систему в движении, функционировании, что наиболее приближено к мыслительно-речевой деятельности говорящего.¹

Как в лингвистической, так и в лингводидактической литературе в последнее время все чаще появляются новые термины, обозначающие новые понятия, в некоторые традиционные термины привносится новое содержание. Приведем лишь некоторые часто встречающиеся новые терминологические выражения: “функционально-семантические и функционально-стилистические поля”, “функционально-коммуникативные направления исследований языка”,

¹ Особое внимание к семантической стороне языка, к назначению и значению слова в его конкретном окружении, к его использованию в конкретной речевой ситуации - все это явилось предпосылками для появления нового типа описания языковых систем - функциональных грамматик (ФГ).

Как отмечает В.Щербин, “имеющаяся научная литература по ФГ позволяет говорить о практически одновременном формировании французской, чешской, английской, русской, немецкой, голландской и ряда других национальных школ по ФГ” (Щербин, 1998: 3).

В этой связи следует упомянуть и “Функциональную грамматику литовского языка” (A.Valeckienė . Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. - Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998).

“функциональная системность”, “речевая системность” (Кожина, 1986); “коммуникативная грамматика”, “коммуникативные потребности” (Вятухнев, 1986); “лексикализация грамматики” (Кубрякова, 1995); “вторичная языковая личность” (Халеева, 1995). За всеми этими терминологическими выражениями стоит новый подход к описанию речевой и языковой действительности и к проблемам практики обучения языкам.

По словам А. Бондарко, “человек, изучающий какой-либо язык, должен получить информацию о том, какими средствами выражаются те или иные разновидности семантики (выделено нами - К. М.) длительности, кратности, возможности, условия и т. п.” (Бондарко, 1987; 4). Современная лингвистическая теория все теснее смыкается с потребностями и практикой активного изучения языков.

Специфика и национальная самобытность любых языков (в особенности родственных) полностью раскрываются не на системно-структурном уровне, а на основе особенностей функционирования аналогичных единиц, в конкретных речевых построениях. Языки различаются не только тем, что в них имеется, а главным образом тем, как они используют то, что имеют.

Многие элементы любого языка, кроме основной функции, нередко выступают во вторичной функции, ср. *Мы едем - Mes važiuojame* и *Поехали! - Vaioiuojam! Važiukime*. Аналогичных случаев можно привести очень много. Это касается и выражения волеизъявления неимперативными формами.

Цель работы - проанализировать неимперативные глагольные словоформы, выполняющие функцию волеизъявления, указать на основные синтаксические синонимы индикативных и императивных форм, обратить внимание на совпадения и некоторые несоответствия форм,

выражающих те же самые значения в двух языках.

Объект исследования - синтаксический императив, выраженный инфинитивом и индикативными формами глаголов.

Метод исследования - непосредственное наблюдение над языковым материалом, собранном из оригинальной художественной литературы на русском и литовском языках, его классификация и характеристика с опорой на лингвистическую литературу.

Императивная ситуация характеризуется двумя основными особенностями. Во-первых, независимо от средств выражения для данной ситуации необходимо наличие двух лиц - первого, выражающего волеизъявление, и второго, которое должно исполнять волю говорящего. В отличие от обычной диалогической ситуации в данном случае второе лицо, как правило, не является участником вербальной коммуникации. Оно должно принять информацию и выполнять волеизъявление первого лица². Во-вторых, в императивной ситуации особую роль играет интонация. По этому поводу В. Виноградов писал: “Эта интонация сама по себе может превратить любое слово в выражение приказа. В системе повелительного наклонения эта интонация является органической принадлежностью глагольных форм. Вне этой интонации повелительного наклонения не существует” (Виноградов, 1972; 464). Роль интонации исключительно важна, когда функцию волеизъявления выполняют неимперативные формы.

Благодаря особой интонации и контексту как в русском, так и в литовском языке в функции волеизъявления могут употребляться инфинитив и ряд индикативных словоформ настоящего и будущего, а в русском языке и прошедшего времени. Однако на фоне многих совпадений наблюдаются и специфические особенности каждого из данных языков.

И Н Ф И Н И Т И В   В   Ф У Н К Ц И И В О Л Е И З Ъ Я В Л Е Н И Я

В рассматриваемых языках нередко встречаются высказывания, в которых функцию императива выполняет неопределенная форма

глагола. В таких случаях она занимает независимую позицию в инфинитивных предложениях. При отражении конкретной

² К специфическим случаям относятся командные приказы, при которых реакция подчиненного сначала может проявиться в вербальной форме, а только затем последует действие - исполнение приказа: - *Что-нибудь позавтракать сооризи.* - *Есть сооризать,* - *отозвался Петя* (К. Симонов); - *Пойдете со мной!* - *Слушаюсь, товарищ капитан.* - *Что?* - *Я говорю, слушаюсь.* - *Собирайтесь. Поменьше ненужных интонаций, Прошин!* (Ю. Бондарев).

ситуации происходит расширение функции инфинитива: “если с морфологической (статической) точки зрения инфинитив является исходной, или первичной, формой, то с синтаксической (динамической, деривационной) точки зрения инфинитив является производной, или вторичной, формой” (Храковский, Володин, 1986; 195). Вторичная функция инфинитива - побуждение к действию - в основном обусловлена не контекстом, а особой интонацией.

Одну из вторичных функций - волеизъявление - инфинитив выполняет, как правило, в односоставных предложениях: - *Отменить!* - резко сказал Еременко (В. Гроссман); - *Встать!* - крикнули с места (В. Шукшин); - *Ехать, ехать!* - закричал Анатом (Л. Толстой); - *Папаша, мужики муку привезли!* - крикнул Ваня. - *Принять!* (А. Чехов); - *Не пускать!* *Гоните их в шею* (Ф. Сологуб).

Аналогичное положение и в литовском языке: - *Paimt! paimt!* - *rėkė Urbutis ne savo balsu* (J. Baltušis) - *Взять! взять!* - кричал Урбутис не своим голосом; - *Užmišt tokią vagilką, o ne mišt!* (A. Vieniulis) - *Убить такую воровку, а не бить!*; - *Dirbt! Nėr čia ko vėpsot. Dirbt!* (V. Bubnys) - *Работать! Нечего глазеть. Работать!*; - *Neduot, - išsprūsta Savūnei* (A. Zurba) - *Не давать, - вырывается у Савуне*. Выступая во вторичной функции, литовский инфинитив обычно отличается по своей форме. При выражении волеизъявления, как правило, употребляется сокращенная форма - без конечного гласного *-i*, придающая волеизъявлению большую экспрессивность.

В обоих языках инфинитив обычно можно заменить формой повелительного наклонения. Для формы императива характерна категория лица. По своей семантике она отличается от инфинитива меньшей степенью обобщенности и меньшей экспрессивностью.

Инфинитивом, выступающим в функции волеизъявления, подчеркивается особая актуальность действия, которое необходимо выполнить в момент речи - ярко выраженная ситуация наблюдаемости. Кроме того, высказывания с инфинитивом носят ярко выраженную категоричность побуждения. Вместе с тем, “инфинитив в императивных конструкциях имеет отчетливую социальную маркировку: его употребление естественно в речи “начальника”, но не в речи “подчиненного” (Храковский, Володин, 1986; 197).

Инфинитивные предложения могут представлять собой стандартные инструкции: *Держать в темном и прохладном месте - Laikyti tamsioje ir vėsioje vietoje* (надпись на упаковке лекарств). Такие конструкции оторваны от конкретного адресата, лишены временной локализованности. Побуждение в них выражено более абстрактно, чем в конструкциях с собственно императивной формой.

Как показывает анализ, при использовании инфинитива во вторичной функции волеизъявления в обоих языках проявляется полное как семантико-стилистическое, так и формальное соответствие.

И м п е р а т и в н ы е   к о н с т р у к ц и и   с г л а г о л а м и   п р о ш е д ш е г о   в р е м е н и

Специфика русского языка - употребление индикативных форм глаголов совершенного вида прошедшего времени в функции волеизъявления. Прежде всего к ним относятся глаголы целенаправленного движения с приставкой *по-*: *пойти*, *поехать* и др., а также слова *двинуть(ся)*, *тронуть(ся)*, *поднять(ся)*, *взять(ся)*, *толкнуть*, *начать*, *кончить* и нек. др. По мнению исследователей, все они так или иначе в основном связаны с начальной фазой действия (Храковский, Володин, 1986; 204-205). Круг данных глаголов весьма ограничен, хотя в речи высказывания с ними употребляются довольно часто: - *Пошли*, - кивнул Кузьма Макару (В. Шукшин); - *И вдруг веселым голосом крикнул девушке: - Поехали, шоферка!* - Где

твоя полторка? (К. Симонов). Редко в этих целях используются глаголы другой семантики: *Встали!* - *Он поднялся первым* (К. Симонов); - *Развернулись! Все!..* - *По местам* (Ю. Бондарев); - *Повернули*, - *сказал Синцов* (К. Симонов).

Как правило, в таких конструкциях глагол употребляется в форме множественного числа и выражает побуждение собеседника (-ов) к совместному с говорящим действию. Глаголы множественного числа прошедшего времени в таких конструкциях могут быть заменены индикативными формами типа *пойдем(-ка)*, *пойдемте*, *давайте пойдём* или *идём*.

Императивные конструкции с глаголами в форме прошедшего времени единственного числа

носят просторечный, иногда бранный характер: - *Пошел отсюда, - медленно сказал Новиков* (В. Гроссман); - *Пошла ты! - обиделся Матвей* (В. Шукшин); - *Пошел вон!! - гаркнул вдруг посиневший и затрясшийся генерал* (А. Чехов); - *Пошел к черту! - разозлился старик* (В. Шукшин). Формы единственного числа свободно могут быть заменены собственно императивными формами. Ср. *Пошел ты! = Иди ты!*

Выступая в функции волеизъявления, все рассмотренные формы лишаются морфологического значения прошедшего времени и обозначают побуждение, относящееся к моменту речи. Формы прошедшего времени трансформируются в другую модальность и теряют первичное временное значение.

Суть и назначение императивных конструкций - выражать побуждение к совершению действия, которое должно выполняться в момент речи или в ближайшем будущем. Употребление форм прошедшего времени в этих целях с точки зрения литовской грамматической логики кажется странным (как можно побуждать к действию формой, которая обозначает уже совершившийся факт ?!).

В литовском языке при тождественной ситуации используются разные эквиваленты, зависящие в основном от формы числа глагола-предиката. Глаголу русского языка, стоящему в форме множественного числа, наиболее адекватным соответствием является первое лицо множественного числа настоящего времени: *Поехали! - Važiuojam!, Пошли! - Einam!; - Važiuojam! - pagaliau užriko ir visą kelią tylėjo* (V. Bubnys) - *Поехали! - наконец вскрикнул и всю дорогу молчал*. Возможно использование и собственно императивной формы типа *važiuokite* (подробнее о таких формах см. ниже).

Если глагол прошедшего времени употребляется в форме единственного числа, то в литовском языке ему соответствует собственно императив: *Пошел вон! - Eik lauk!*

Влияние контекста и интонации на ту же самую словоформу может быть проиллюстрировано следующими высказываниями: *Мы пошли по лесной тропинке - Mes nuėjome miško takeliu; - Мы уже пошли - Mes jau einam(e); - Пошли! - Einam! (Eikime).*

И н д и к а т и в н ы е ф о р м ы н а с т о я щ е г о в р е м е н и в ф у н к ц и и в о л е и з љ я в л е н и я

В русском языке нет собственно императивной синтетической формы для выражения побуждения к совместному действию. Кроме рассмотренных форм прошедшего времени множественного числа типа *пошли*, для приглашения к совместному действию используются словоформы, омонимичные формам настоящего времени первого лица множественного числа. Как правило, такие формы образуются от глаголов перемещения: - *Бежим ко мне, дети!* (М. Горький); - *Идем, - говорю, - с людьми побудем* (С. Довлатов); - *Едем, Петруш!* - *увещевал Пухов* (А. Платонов). К глаголу может присоединяться аффикс *-те*: - *Едемте!* - *крикнул он* (А. Чехов); - *Идемте в поле!* - *предложила Евгения, взяв его под руку* (М. Горький).

Весьма своеобразной и сложной модальностью характеризуются следующие высказывания: - *И верно, что светло, - сказал Четырех, помялся и, тяжело отдуваясь, предложил: - Надобно идти, Вавила, нечего тут!* - *Идем!* - *не двигаясь, согласился Бурмистров* (М. Горький). В форме *идем*, по-видимому, можно усмотреть и

согласие (интонация утверждения), и побуждение к действию, направленному в будущее (императивная интонация).

Анализируемые формы несовершенного вида настоящего времени свободно заменяются прошедшим временем совершенного вида, ср. *Едем! - Поехали!; Идем! - Пошли!* и др.

Приглашение к совместному действию в литовском языке также выражается формами настоящего времени множественного числа первого лица: - *Važiuojam - rėkė tėvas* (J. Baltušis) - *Едем! (Поехали!) - кричал отец;* - *Žinai, einam pasivaikščioti, gražybė gamtos* (J. Paukštelis) - *Знаешь, идем (пошли) погулять, - красота природы*. Семантика волеизъявления усиливается, если в конструкцию входит обращение: - *Šalta man, tėti, einam!* - *Холодно мне, папа, идем (пошли)!;* - *Važiuojam, Mikai, temsta,- stojausi nuo stalo* (V. Bubnys) - *Едем (поехали), Микас, темнеет, - поднимался я из-за стола*.

Рассматриваемые формы литовского языка в функции волеизъявления употребляются гораздо чаще по сравнению с аналогичными формами

русского языка, ср. *Rašom!* - *Давайте писать!*; *Pasikeičiam!* - *Давайте поменяемся!* и мн. др.: “*Sėdam pietų, Danieliau, pasidairyk motinos*” (V. Bubnys) - *Давайте садиться обедать. Даниелюс, поищи мать;* - *Kylam, - Grigalius ištiesė Seniui ranką* (V. Bubnys) - *Давайте поднимать-ся, - Григалиус протянул Старику руку.*

Индикативные формы настоящего времени множественного числа, выражающие приглашение к совместному действию, в литовском языке могут употребляться параллельно с императивными формами. Ср.: *Važiuojam!* и *Važiuokim(e)* - *Поехали (Едем); Einam!* и *Eikim(e)* - *Пошли! (Идем!); Sėdam!* и *Sėskim(e)* - *Давайте сядем!*

Своеобразие императивных форм заключается в том, что они содержат суффикс повелительного наклонения *-ki* и окончание *-te*, представляющее собой средство выражения первого лица множественного числа. Форма *važiuok(i)* выражает обращение ко второму лицу единственного числа, а окончание *-te* придаёт побуждению значение совместного действия: *Važiuok - Поезжай, Važiuokite - Поехали!* или *Поедемте!*

Полные парадигматические формы первого

лица множественного числа настоящего времени имеют конечный гласный *-e*: *važiuojate, einate, sėdame*. В функции волеизъявления, как правило, употребляется усеченная форма без этого гласного: *Bėgam!* - *Бежим! Побежали!*

В русском языке к глаголам совершенного вида и лексемам, обозначающим однонаправленное движение, часто присоединяется постфикс *-те*: *споемте, идемте*. Такие образования по форме близки к литовским собственно императивным формам, осложненным личным окончанием *-те*, указывающим на совместность действия говорящего со слушающим: *padainuokite, eikite*.

Таким образом, для выражения той же семантики - побуждения к совместному действию, которым “говорящее лицо не только изъясняет свою волю собеседнику, но и само ”включается“ в действие” (Виноградов, 1972; 467), в русском и литовском языках нередко используются разные временные формы индикатива. Как прошедшее время в русском языке, так и настоящее в литовском выражают побуждение к действию, направленному на ближайшее будущее.

Ф о р м ы б у д у щ е г о в р е м е н и в ф у н к ц и и в о л е и з ъ я в л е н и я

Индикативные формы будущего времени отличаются большой склонностью вторгаться в область императивной модальности: “Семантическая близость, в которой происходит соприкосновение императивных и индикативных форм, - область будущего времени. Формы императива и футуральные формы индикатива обозначают действие, которое либо должно происходить, либо будет происходить после момента речи. Это объективное обстоятельство создает почву для экспансии в сферу императива форм будущего времени” (Храковский, Володин, 1986; 202). К этому можно добавить и второе сходство между императивом и формами будущего времени. Действие, выраженное формами повелительного наклонения (так же, как и сослагательного), принято считать нереальным (ирреальная модальность). Формы будущего времени индикатива, в отличие от прошедшего и настоящего, по своему грамматическому значению тоже очень близки к ирреальности.

Сравнительно часто побуждение собеседника к действию выражается формой второго лица единственного числа. В русском языке в этой функции почти исключительно употребляются глаголы совершенного вида. Степень категоричности волеизъявления зависит от слов, входящих в конструкцию: - *Немедленно истопишь баню!* - *приказал председатель* (В. Шукшин); - *Пойдешь!* - *крикнула мамаша* (А. Чехов); - *Сведешь в штаб полка, - сказал Левашиов, показав на меня. И чтоб без свидетелей!* (К. Симонов). Данную разновидность модальности могут выражать глаголы различной семантики, ср. *Напишешь! Передашь! Подождешь! Скажешь! Спросишь!* и т. д.

Аналогичное положение и в литовском языке: - *Mokytoją Anzelmą Druskenį pavalgydinsi, apnakvydinsi, o kojas jis nusipraus pats* (J. Mikelinskas) - *Учителя Анзельмаса Друскениса накормишь, представишь ему ночлег, а ноги помоем он сам;* - *Paskambinsi man, kaip eis ten jūsų pasitarimai, - prabilo vėl. - Skambink man kiekvieną*

dieną (V. Krėvė) - *Позвонишь мне, как пойдут там ваши совещания, - промолвила опять. - Звони мне каждый день;* - *Išmoksi! - tūžta Valunta. - Reikės, ir poterius kitom kalbot išmoksi!* (A. Zurba) - *Выучишь!* - *злится Валунта. - Понадобится, и молитвы на других языках выучишь!* Редки случаи, когда к глаголу, выражающему волеизъявление, относится местоимение: *Tu raganysi, pakartoję vyriškis tyliai, bet taip kietai, kad Ona tik sušnarpštė nosim ir nusisuko* (J. Baltušis) - *Ты попасешь, повторил мужчина тихо, но так строго, что Она только шмыгнула носом и отвернулась.* Местоимения обычно употребляются при наличии противопоставления: - *Aš palauksiu, o tu užėisi į parduotuvę - Я подожду, а ты зайдешь в магазин.* Бесприставочные формы будущего времени при выражении волеизъявления употребляются реже: - *Eisi Kupiškį, - pasakė motina, - egzaminus laikysi* (J. Baltušis) - *Пойдешь в Купишкис, - сказала мать, - экзамены будешь сдавать;* - *Andriau, dirbsi! Gana švenčių, - rėkė meisteris. - Girdi - dirbsi! Dirbsi!* (P. Cvirka) - *Андрюс, будешь работать! Хватит праздновать, - кричит мастер. - Слышишь - будешь работать! Будешь работать!* Бесприставочной формой выражается меньшая степень категоричности. Бесприставочным глаголам целенаправленного движения в форме будущего времени типа *eisi, važiuosi* и др., выступающим в функции волеизъявления, в русском языке соответствуют словоформы совершенного вида *пойдешь, поедешь.*

К специфической особенности русского языка относится использование словоформы *будет* в функции волеизъявления. Можно выделить две структурные подгруппы высказываний, в состав которых входит данная словоформа.

1. Конструкции, содержащие в себе сочетание *будет + инфинитив*, внешне напоминающие будущее сложное время, но, как правило, включающие в себя дательный падеж личного местоимения с весьма ослабленным значением адресата и по своей семантике выражающие волеизъявление говорящего: - *Будет тебе собачиться, унтер... Проходи* (А. Толстой); - *Будет вам щипаться, ведь и мне больно, да и вы свои пальчики намозолите* (Ф. Сологуб); - *Ну, ладно, будет тебе зудеть, - смирился Серега* (А. Платонов); - *Ложись!* - *Будет тебе городить!* (А. Чехов); - *Да будет тебе ерунду лить!* - *задосадовал Зворычный* (А. Платонов).

Наличие инфинитива в приведенных конструкциях не является основанием для

отнесения словоформы *будет* к вспомогательному глаголу. Данная словоформа и инфинитив представляют собой самостоятельные единицы. Глагол *будет* выражает запрет продолжения того действия, которое обозначено инфинитивом. В другом контексте, при ином лексическом наполнении и при другой интонации аналогичные конструкции могут быть лишены семантики волеизъявления. Ср. *Долго будет вам сниться последний школьный вечер;* - *Будет шалить вместе с Владей, - угромо сказал Передонов, - еще дом зажгут* (Ф. Сологуб). В последнем предложении заметно значение условия.

2. Когда функцию волеизъявления выполняет одна словоформа *будет* (без относящегося к ней инфинитива, а иногда и местоимения), действие, продолжение которого запрещается говорящим, обычно остается невыраженным: - *Ну, ну будет, - возвала к миру Полина* (Ф. Абрамов); - *Будет тебе, - степенно сказала Марья и пошла заниматься с Люсей* (В. Шукшин); - *Будет, будет вам, петухи!* - *К ним подошла Полина* (Ф. Абрамов); *Клавдия врезалась в разговор: - Ну, будет, будет, чего взбесился? Чего напустился на человека?* (В. Астафьев). Продолжение какого действия запрещается конструкциями с отсутствующим инфинитивом, можно определить только по более широкому контексту.

Выступая в функции волеизъявления, словоформа *будет*, во-первых, теряет значение третьего лица и действие адресуется второму лицу, во-вторых, лишается своего лексического значения - *существовать, иметься*. Кроме того, волеизъявление, выражаемое глаголом *будет*, соотносится с моментом речи (настоящее актуальное). По своей функции и семантике данная словоформа близка к безличному глаголу *хватит* или императивной форме *перестань(те)*: - *Хватит! Убедительно и настойчиво прошу прекратить подобные разговоры* (В. Гроссман); - *Перестань, Нехорошова* (Ф. Абрамов).

Высказывания с императивной формой, с одной стороны, и с глаголом *будет*, как с инфинитивом или без него, с другой, различаются по степени категоричности. Для последних характерно значение увещевания, просьбы, совета; в то время как формой императива выражается категорический запрет.

При аналогичной ситуации в литовском языке употребляется безличный глагол *pakaks - хватит, перестань(те)* или слово *gana - достаточно:* -

Pakaks akis draskyti, po perkūnais! - *pavytūi surinka girgždančiu, pavargusiu balsu* (А. Zurba) - *Перестань царапать глаза, черт бы тебя побрал!* - *кричит вслед скрипящим, усталым голосом*; - *Gana jau gana!* (Р. Сvirka) - *Достаточно, уж достаточно!* Оба эти слова являются взаимозаменяемыми.

Своеобразным средством выражения запрета с яркой семантикой угрозы являются высказывания, состоящие из личного местоимения первого лица в именительном падеже, глагола совершенного вида в форме первого лица будущего времени и личного местоимения в дательном падеже: - *Я посплю вам! Я вам посплю, дьяволы!* (В. Шукшин); - *Я вот вам сыграю! Я вот вам сыграю!..* (В. Астафьев). Решающую роль при выражении запрета в таких конструкциях играет местоимение *вам* и особая интонация. Высказывания данного типа имеют полное соответствие в литовском языке: - *Aš jums ramiegosiu!*

Побуждение к совместному выполнению действия может выражаться первым лицом множественного числа будущего времени: - *Пойдем!* - *звал его Райский* (И. Гончаров); - *Пойдем в избу, - со свойственной ей гостеприимностью предложила Тихоновна* (Ф. Абрамов). Более отчетливо данная модальность выражается при наличии в конструкции адресата (вокатива), к которому направлено побуждение: - *Пойдем, комбат, в землянку* (К. Симонов). Разговорный характер носят высказывания, если глагол осложняется аффиксом *-те* или частицей *-ка*: - *Пойдемте, - сказала Таня* (К. Симонов); *Поедемте в Лопшеньгу* (Ю. Казаков); *Пойдем-ка ко мне, дело есть некое* (М. Горький). Во всех приведенных примерах будущее время может быть заменено прошедшим: *Пошли! Поехали!* Однако формы прошедшего и будущего времени передают разные временные оттенки. Первая из них - *Пошли!* - побуждает к действию, которое должно совершиться сразу же после момента речи, а действие, выраженное формой *пойдем*, сохраняет оттенок направленности действия на ближайшее будущее.

Для усиления побуждения могут использоваться частицы: - *А ну, выйдем в коридор... Выходи вперед* (А. Толстой). Несмотря на то, что в подобных случаях употребляется форма множественного числа, побуждение адресовано в большей степени к собеседнику, чем к обоим участникам ситуации. В данном случае это подчеркивается стоящей рядом императивной

формой *выходи*. Аналогичное значение можно усмотреть и при отсутствии дублирующей формы императива: - *А ну, выйдем, - тихо, серьезно сказал парень* (Ю. Казаков); - *Ну-ка выйдем* (С. Довлатов). Форма будущего времени индикатива может быть заменена императивом, но семантика совместного действия исчезнет.

Когда в конструкции дополнительных средств (обращения, частиц), усиливающих модальность побуждения, нет, основную нагрузку берет на себя интонация: - *Что же!?! Кого ждем? - Поедем! - соглашается обер-кондуктор* (А. Чехов); *Шут их знает, может, у них тут есть еще какая-нибудь водочка!* - *Пойдем поищем!* (К. Симонов).

Модальность волеизъявления может быть обусловлена рядом факторов: - *Ну, будем действовать, комендант* (Ю. Бондарев). Кроме интонации, важную роль в данном случае играет наличие побудительного междометия и обращения. Первое лицо множественного числа спрягаемой формы *будем* придает значение совместного действия. Междометие *ну* в значительной степени способствует приближению действия к моменту речи. Здесь нет семантики разобщенности действия с моментом речи, что характерно для сложных форм будущего времени. В такие конструкции не могут входить временные конкретизаторы типа *скоро, завтра, через час* и т. п.

Как указывает “Грамматика современного русского литературного языка”, “Аналитическая форма совместного действия глаголов несов. вида типа *будем играть, будем писать* употребляется сравнительно редко. Более распространенной и регулярной является аналитическая форма, образованная путем соединения частицы *давай* и инфинитива спрягаемого глагола, например: *давай играть, давай писать*; возможны также сочетания *давай будем играть, давай будем писать*” (1970; 416).

Причиной редкого употребления аналитических форм типа *будем играть* в функции побуждения к совместному действию, с нашей точки зрения, является тот факт, что будущее сложное время содержит ярко выраженную разобщенность действия с моментом речи, что несовместимо с обычной императивной ситуацией.

Приглашение к совместному действию в литовском языке тоже выражается первым лицом множественного числа будущего времени: - *Išgersime, gal vėl ateis tamstai noras pašokti, panele Antose, - pripylęs pastumia jai puoduką* (V. Krėvė) -

Выпьем, может, опять придет к тебе желание потанцевать, барышня Антосе, - налив чаичку, подвигает к ней; - *Eisim, broleliai, pato* - Пойдем (пошли-ка), братцы, домой. В связи с тем, что в литовском языке формы будущего времени типа *eisim, rašysim* - пойдём, будем писать и др. не обладают ярко выраженным значением разобщенности действия с моментом речи, их употребление в функции волеизъявления является более регулярным.

Побуждение, адресованное к собеседникам, как в русском, так и в литовском языке может быть выражено вторым лицом множественного числа будущего времени: *Я сейчас пойду в батальон, пойдете со мной* - наведем там порядок, а к ночи вернемся сюда (К. Симонов); - *Пойдете со мной!*

(Ю. Бондарев); - *Грузовики поведете по дороге вплоть до последних строений и посадок, какие увидите. Там оставите их и уже по открытому месту, по открытому - понятно?* (К. Симонов). Если при форме будущего времени нет уточняющих обстоятельств, таких как *немедленно, сейчас же, сразу, завтра, в понедельник* и т. д., то интервал между актом речи и совершением действия остается неопределенным.

В высказываниях типа *Rytoj ateisite anksčiau* - *Завтра придете пораньше* форма будущего времени второго лица множественного числа в обоих языках может быть использована при выражении волеизъявления, относящегося как к группе лиц, так и к одному лицу (форма вежливости).

Система индикативных форм, выполняющих функцию волеизъявления, может быть представлена в следующей схеме:

Средства выражения Язык	Инфинитив	Прошедшее время	Настоящее время 1 лицо множ. ч.	Будущее время		
				2 лицо ед. и мн. числа	1 лицо множ. числа	Глагол <i>будет</i>
Русский	+	+	+	+	+	+
Литовский	+	-	+	+	+	-

В ы в о д ы

Вопрос о первичных и вторичных функциях тех или иных словоформ является актуальным не только при описании системных и функционально-стилистических особенностей языка, но и для процесса обучения языкам и овладения неродной речью.

Ряд словоформ глагольной парадигмы, которые в морфологии относятся к индикативным, при наличии особой интонации, выступая изолированно или в соответствующем контексте, как в русском, так и в литовском языке могут использоваться для выражения побуждения к действию. Выполняя эту - вторичную - функцию, индикативные формы переходят в другую - ирреальную - модальность, а также в значительной степени теряют значение морфологического времени.

Среди индикативных форм, выступающих в функции волеизъявления, особое место занимают формы будущего времени. Наиболее часто в этой функции употребляется второе лицо единственного и множественного числа и первое лицо множественного числа.

Сравнительно редко волеизъявление с ярким оттенком угрозы и запрета выражается формой

первого лица единственного числа будущего времени (*Я вам посплю!*). Модальность увещевания, просьбы как названного, так и неназванного действия, в особом контекстуальном окружении, может быть выражена словоформой *будет*.

Индикативные формы, выполняющие функцию побуждения к действию, в подавляющем большинстве случаев могут быть заменены собственно императивными. Синтаксическая императивность, вступая в "конкуренцию" с формально выраженной - морфологической - императивностью, служит средством стилистического обогащения языка.

Отличительная особенность русского языка - возможность выражения волеизъявления формами прошедшего времени и словоформой *будет*.

Неимперативные формы литовского языка, употребляющиеся во вторичной функции - в качестве средства волеизъявления, обычно отличаются от аналогичных форм, выступающих в первичной функции, тем, что в них отсутствует конечный гласный.

Л и т е р а т у р а

1. Бондарко А. В. Введение // Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. - Ленинград, 1987.
2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - Москва: Высшая школа, 1972.
3. Вятютнев М. Н. Традиции и новации в современной методике преподавания русского языка // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. - Москва: Русский язык, 1986.
4. Грамматика современного русского литературного языка. - Москва: Наука, 1970.
5. Кожина М. Н. О коммуникативном аспекте в теории и практике языкознания (К вопросу традиций и новаторства в трактовке некоторых лингвистических понятий и категорий) // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. - Москва: Русский язык, 1986.
6. Кубрякова Е. С. Лексикализация грамматики: пути и исследования // Язык - система. Язык - текст. Язык - способность. - Москва: Институт русского языка РАН, 1995.
7. Халеева И. И. Вторичная языковая личность как реципиент инофонного текста // Язык - система. Язык - текст. Язык - способность. - Москва: Институт русского языка РАН, 1995.
8. Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива. Русский императив. - Ленинград: Наука, 1986.
9. Шелякин М. А. Функциональная грамматика и обучение русскому языку // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. - Москва: Русский язык, 1986.
10. Щербин В. Обзор зарубежной литературы по функциональной грамматике // Вопросы функциональной грамматики. - Гродно: Гродненский государственный университет им. Янки Купалы, 1998.
11. Valeckienė A. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. - Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Zur Frage des Aspekts und der Aktionsarten im Deutschen und Litauischen

Ernesta RAČIENĖ

Pėdagogische Universitėt Vilnius
Studentų str. 39, LT-2034 Vilnius

Vokiečių – lietuvių kalbų veiksmo ir veiksmo įvykimo būdų klausimu

S a n t r a u k a

Sraipsnyje nagrinėjami kai kurie veiksmo ir veiksmo įvykimo būdų (Aktionsarten) sampratos ir raiškos priemonių vokiečių ir lietuvių kalbose klausimai.

Veiksmas ir su juo susijusios veiksmo įvykimo būdų reikšmės priskiriamos prie svarbiausių tipologinių kalbų požymių. Vokiečių kalbotyroje priimtas požiūris, kad veiksmas kaip gramatinė kategorija nebūdingas vokiečių kalbai. Taip pat ir lietuvių kalboje veiksmo reikšmės nėra išreikštos reguliariomis veiksmažodžių formų priešpriešomis. Straipsnyje siūloma terminą *veiksmas* vartoti tik tuomet, kai kalbama

apie veikslą kaip gramatinę kategoriją, būdingą tik slavų ir kai kurioms kitoms kalboms. Vokiečių ir lietuvių kalbose tikslingiau kalbėti apie funkcinės-semantines grupes, kurios išskiriamos žodžių darybos pagrindu ir germanistikos tradicijoje apibrėžiamos terminu *Aktionsarten*. Veiksmo įvykimo būdai suprantami kaip vienas iš funkcinės-semantinės aktualumo kategorijos komponentų.

Toliau straipsnyje gretinamos šios funkcinės-semantinės grupės ir jų raiškos priemonės vokiečių ir lietuvių kalbose, siekiant nustatyti kalbų panašumus ir skirtumus.

Der Fragenbereich Aspekt - Aktionsarten – Aktualität bewegt die Sprachforscher seit langem und gehört zu den umstrittensten Problemen der Linguistik. Grundlegende Arbeiten zu dieser Problematik stammen von Isacenko, Coseriu, Bondarko, Maslov, Avilova, Flämig, Andersson, Thelin u.a. Die Forschungen auf dem Gebiete der Aspektologie scheinen immer noch aktuell zu sein, wovon auch zahlreiche vergleichende Untersuchungen der letzten Jahrzehnte zeugen.

Das hohe Interesse für die Probleme der Aktualität läßt sich zum Teil dadurch erklären, das Aspekt und Aktionsarten zu den wichtigsten typologischen Charakteristiken der Sprachen gehören.

Sprachen, bei denen aspektuelle Bedeutungen durch Verbflexion ausgedrückt werden, bezeichnet man bekanntlich als sog. „Aspektsprachen“. Von wichtiger Bedeutung ist im Bereich der Aspekte die Unterscheidung zwischen Perfektiv (Abgeschlossenheit des Vorgangs) und Imperfektiv (keine Abgeschlossenheit des Vorgangs). Bekannte

Beispiele für diese Unterscheidung sind vor allem unter den slawischen Sprachen zu finden, wo ganze Verbklassen durch entsprechende Präfixe als perfektiv oder durch entsprechende Suffixe als imperfektiv gekennzeichnet werden können. Als weiteres Beispiel für eine Aspektsprache gilt das Englische, in dem der Progressiv (Andauern eines Vorgangs) grammatikalisiert ist (is speaking).

Das Deutsche gilt im allgemeinen als eine Sprache, bei der Bedeutungen des Aspekts im Rahmen der Flexion nicht gekennzeichnet werden, es handelt sich hiernach also um keine Aspektsprache. Eine solche Einschätzung wird aber von manchen Germanisten als zu vereinfachend und den Tatsachen der deutschen Grammatik nicht in vollem Umfange gerecht betrachtet. Es wird darauf hingewiesen, das es im Deutschen mehrere Möglichkeiten gibt, zeitliche Strukturen nicht flexivisch zu kennzeichnen: erstens lexikalisch durch Verben mit durativer bzw. nichtdurativer Aktionsart (vgl. suchen als durativ/imperfektiv und finden als nichtdurativ/perfektiv); zweitens wortbildungsmorphologisch durch

entsprechende nicht der Flexion zuzurechnende Affixe (vgl. brennen als imperfektiv und verbrennen als perfektiv); und drittens syntaktisch durch den Gebrauch von Artikeln (vgl. er las Bücher als imperfektiv und er las ein Buch als Perfektiv). Hiernach darf das Deutsche der Meinung von T. Roelcke nach zwar nicht als flexionsmorphologische, jedoch immerhin als lexikalische, wortbildungsmorphologische oder syntaktische Aspektsprache charakterisiert werden (vgl. Roelcke, 1997 : 36).

Darüber hinaus verfügt das Deutsche aber auch über verschiedenartige flexions-morphologische Mittel zum Ausdruck der aspektuellen Bedeutungen. Hierzu zählt man Perfektbildung mit haben bei transitiven und durativen intransitiven Verben als Kennzeichnung eines imperfektiven Aspekts sowie die Perfektbildung mit sein bei nichtdurativen intransitiven Verben als Ausdruck eines perfektiven Aspekts (vgl. es hat gebrannt als imperfektiv und es ist verbrannt als perfektiv). Durative/imperfektive Verben kennen im Deutschen in der Regel nur das sog. „Vorgangspassiv“ und nicht „das Zustandspassiv“ (vgl. das Buch wird gesucht und nicht *das Buch ist gesucht), nichtdurative/perfektive Verben haben beide Passivvarianten (vgl. das Buch wird gefunden und das Buch ist gefunden). Zum Ausdruck der Zeitstrukturen dienen auch zahlreiche Funktionsverbgefüge (vgl. zur Entscheidung bringen als imperfektiv und eine Entscheidung treffen als perfektiv) (vgl. Roelcke 1997:37, Grundzüge 1980:501).

Folgende Überlegungen lassen den deutschen Sprachtypologen T. Roelcke folgern, das das Deutsche zwar als eine flexivische, dabei lediglich sekundäre Aspektsprache charakterisiert werden darf (vgl. Roelcke 1997:37).

In der litauischen Sprachwissenschaft hat man um das Problem, ob das Litauische den Aspekt kennt oder nicht, auch viel gestritten. Der eine Standpunkt behauptet, das es im Litauischen eine grammatische Kategorie des Aspekts gibt. Die Verfechterin dieses Standpunktes A. Paulauskienė vertritt die Meinung, daß im Litauischen die grammatische Kategorie des Aspekts auf Grund der verbalen Präfixation entstanden ist (vgl. Paulauskienė 1994:273). Verbale Präfixe drücken den Aspekt aus, weil das Präfix neben seiner wortbildenden Funktion zugleich auch die verbale Handlung begrenzt, auf ihre perfektive Art hinweist. Als Realisierung der aspektuellen Bedeutungen betrachtet A. Paulauskienė die Oppositionen der einfachen und präfigierten Verben (vgl. dirbti, sakyti, senti als imperfektiv und padirbti, pasakyti, pasenti als perfektiv). In den Fällen, wo allein durch

Wortbildungsmittel unmöglich ist, aspektuelle Verbpaare zu bilden, zählt sie zu den Kennzeichnungsmitteln der Aspekte auch Kontextelemente (vgl. eiti iš namų imperfektiv und išėiti iš namų als perfektiv). Als die am meisten grammatikalisierte Ausdrucksmöglichkeit des Aspekts im Litauischen werden die Zeitformen des Verbs angesehen (vgl. ateina Präsens/imperfektiv und atėjo Präteritum/perfektiv) (vgl. Paulauskienė 1994:293-295).

Unter anderem Standpunkt darf man im Litauischen von keiner grammatischen Kategorie des Aspekts sprechen (vgl. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika 1994). Die Autoren der Grammatik der litauischen Gegenwartssprache sind der Meinung, daß die Oppositionen der einfachen und präfigierten Verben nur zur Kennzeichnung der unterschiedlichen Aspektbedeutungen für das Litauische nicht charakteristisch sind. Das Präfix verändert nicht nur den Aspekt der verbalen Handlung, sondern auch verleiht es dem Verb eine andere Bedeutungsschattierung. Folglich werden mit Hilfe der Präfixe nicht unterschiedliche Aspektformen, sondern Verben mit unterschiedlicher Bedeutung gebildet (vgl. pirkti als imperfektiv und nupirkti, supirkti, išpirkti als perfektiv). Im Litauischen kann ein jedes Verb der Bedeutung nach entweder dem perfektiven oder dem imperfektiven Aspekt zugeordnet werden, aber dieser Bedeutungsunterschied wird nicht durch reguläre Oppositionen der verbalen Formen ausgedrückt. Perfektive und imperfektive Verben sind Wörter mit unterschiedlicher Bildung und Semantik und nicht die Formen desselben Verbs (Dabartinės lietuvių kalbos gramatika 1994:289).

Wir sehen, das wir sowohl in der deutschen als auch in der litauischen Linguistik mit zwei unterschiedlichen Aspektauffassungen zu tun haben: mit einer engeren, die den Aspekt als eine streng grammatische/flexivische verbale Kategorie betrachtet, und mit einer weiteren, unter der zu den Ausdrucksmitteln des Aspekts nicht nur flexivische, sondern auch lexische, syntaktische u.a. Mittel gehören. Im vorliegenden Beitrag wird die Meinung vertreten, daß man den Begriff Aspekt definitorisch im Sinne von „vid“ auffassen und nur auf die slavischen Sprachen begrenzen sollte. Verbalaspekt ist eine grammatische Kategorie, die das gesamte Verbinventar erfaßt, es gibt kein Verb, das von dieser Kategorie unberührt bleibt. Der Verbalaspekt muß als Eigenart der slavischen Sprachen angesehen werden, denn er vermag ein Vorstellungsfeld auszudrücken, welches in anderen Sprachen nur mit anderen Mitteln wiederzugeben sei (vgl. Avilova 1976, Hentschel/Weydt 1994). Hiernach sind das

deutsche und das Litauische im Unterschied zum Russischen und anderen slavischen Sprachen keine Aspektsprachen.

Um terminologischen Ungenauigkeiten zu entgehen und ähnliche Erscheinungen des Deutschen und des Litauischen als der Nicht-Aspekt-Sprachen mit Hilfe der grammatischen Kategorie des slavischen Verbalaspekts nicht zu beschreiben bzw. dieser nicht gleichzusetzen, scheint uns berechtigter, mit dem Begriff und dem Terminus der Aspektualität zu arbeiten. Der Terminus Aspektualität wurde von Bondarko (1971) eingeführt. Aspektualität wird von Bondarko in Anlehnung an Meščaninovs begriffliche Kategorien als eine funktionell-semantische Kategorie verstanden. Diese Art von sprachlichen Kategorien wird mit Hilfe von morphologischen, syntaktischen, wortbildenden und lexikalischen Mitteln bzw. durch Kombination all dieser Mittel oder kontextuell ausgedrückt. Ihr ist die Struktur eines funktionell bestimmten semantischen Feldes eigen. Eine funktionell-semantische Kategorie kann (muß aber nicht) in einer bestimmten Sprache auf rein grammatischer Kategorie basieren, die den Kern dieser funktionell-semantischen Kategorie bilden kann.

Funktionell-semantische Kategorien können die Ausgangsbasis für den zwischensprachlichen Vergleich sein. Zu den Komponenten der als universal angenommenen funktionell-semantischen Kategorie Aspektualität könnten gezählt werden:

- 1) Verbalaspekt (in den Aspektsprachen Kern der f.-s. Kategorie)
- 2) Wortbildungsmittel zum Ausdruck der aspektuellen Bedeutungen/sog. Aktionsarten
- 3) Verbalcharakter
- 4) nicht-verbale lexikalische Mittel
- 5) textlinguistische Mittel

Mit Hilfe der funktionell-semantischen Kategorie der Aspektualität als *tertium comparationis* könnte man das Deutsche und das Litauische vergleichen, um die Realisierungsmöglichkeiten dieser Kategorie bei diesen Sprachen aufzudecken.

Im vorliegenden Beitrag wollen wir eine Komponente der funktionell-semantischen Kategorie der Aspektualität und zwar Aktionsarten im Deutschen mit den Gegebenheiten des Litauischen vergleichen, um eventuelle typologisch relevante Ähnlichkeiten und/oder Unterschiede festzustellen.

Vor allem soll aber noch einmal unterstrichen werden, daß, unserer Meinung nach, die Kategorien Aspekt und Aktionsarten auf keinen Fall verwechselt werden sollten. Wenn man sie voneinander trennt und als verschiedene Komponenten der funktionell-semantischen Kategorie Aspektualität betrachtet,

kann man die Gegenüberstellung von Verbalaspekt und Aktionsarten auf einer allgemeineren, abstrakteren Ebene betrachten. Verbalaspekt und Aktionsarten unterscheiden sich auf der Ausdrucksseite, auf der Inhaltsseite nähern sie sich einander. Das Einführen der funktionell-semantischen Kategorie der Aspektualität und die strenge begriffliche und terminologische Differenzierung zwischen Verbalaspekt und Aktionsarten ermöglichen den zu weiten Aspektbegriff, der von vielen Autoren auf die Beschreibung der Nicht-Aspekt-Sprachen übertragen wird, zu vermeiden.

In der Germanistik hat der Begriff *Aktionsart* eine eigene Tradition. In der älteren Germanistik hat man oft die deutschen Aktionsarten mit dem slavischen Aspekt gleichgesetzt, was eigentlich eine Fehlinterpretation dieser Phänomene war. In der heutigen Germanistik betrachtet man Aktionsarten als eine der wichtigsten Charakteristiken des Verbs neben Zeit, Genera und Modi und versteht darunter die sprachliche Kennzeichnung der Art und Verlaufweise eines Vorgangs, besonders die objektive Darstellung der Phasen eines Geschehens (vgl. Grundzüge 1980:501). Aktionsarten werden meist als eine rein semantisch-lexikalische Kategorie definiert, die dem Verb schon lexikalisch zukommt, aber auch durch Präfigierung oder Suffigierung/Erweiterung der Infinitivendung erfolgen kann (vgl. Weydt/Hentschel 1994, Engel 1991, Duden-Grammatik 1984). In verschiedenen Grammatiken wird unterschiedliche Zahl der Aktionsarten ausgesondert, am häufigsten werden folgende semantische Gruppen gegeben: *igressiv/inchoativ* (erblühen, aufbrechen, entbrennen), *resultativ/egressiv* (verblühen, aufessen), *punktuell/momentan* (erblicken, finden, treffen) *durtiv* (blühen, schlafen, wachen), *iterativ* (flattern, sticheln, krabbeln), *intensiv* (schneiden, schluchzen, liebeln), *faktiv/kausativ* (schärfen, tränken), *privativ* (häuten, enteignen), *deminutiv/attenuativ* (hüsteln).

Durch Aktionsarten können die beiden Sichtweisen imperfektiv – perfektiv ausgedrückt werden, aber unter Aktionsarten werden in der Germanistik auch weitere weitgehende semantische Unterteilungen verstanden.

In der litauischen Sprachwissenschaft ist der Begriff *Aktionsart* weniger verbreitet. Man verwendet durchgehend den Terminus *veikslas* und versteht darunter oft, wie schon oben erwähnt, die dem russischen *vid* entsprechende Erscheinung. A. Paulauskienė vertritt die Meinung, daß Aktionsarten im Litauischen (*veiksmo įvykimo būdai*) Varianten des perfektiven Aspekts sind.

Im vorliegenden Beitrag wird die Kategorie der

Aktionsart etwas anders definiert, als das in der germanistischen Tradition üblich ist. In Anlehnung an Avilova verstehen wir unter den Aktionsarten Verben der semantisch-derivationalen Gruppe, die gegenüber den Ausgangsverben durch das Hinzufügen eines wortbildenden Morphems zusätzlich einen Hinweis auf den Verlauf der Verbalhandlung erhalten haben, und zwar im Sinne der temporalen Begrenzung (Beginn, Begrenzung oder Beendigung der Handlung), einer quantitativen Angabe (Einmaligkeit, Iterativität u.a.) oder einer resultativen Nuancierung (vgl. Avilova 1976). Zu Aktionsarten wollen wir nur solche Verben zählen, für die eine formal ausgedrückte Modifizierung der Bedeutung der Verbalhandlung, die vom Simplex/Ausgangsverb benannt wird, bezeichnend ist.

Die Modifizierung der durch das Simplex bezeichneten Basishandlung wird im Deutschen hauptsächlich durch Präfigierung vorgenommen. Die deutsche Sprache verfügt über relativ viele und verschiedenartige Präfixe dazu, die in drei große Gruppen eingeteilt werden:

- 1) Präfixe ohne homonyme Morpheme: be-, ent-, ge-, miß-, ver-, zer-. Das sind die älteren Präfixe, sie bilden nur untrennbare Verben, sie sind auch unter den Termini „echte“, „untrennbare“ Präfixe bekannt.
- 2) Präfixe mit homonymen freien Morphemen, die nur trennbare Verben bilden. Zu dieser recht umfangreichen Gruppe werden ab-, an-, auf-, aus-, bei-, dar-, ein-, los-, nach-, vor-, zu- gezählt. In der Germanistik hat man sie sehr unterschiedlich betrachtet und definiert: als ein

besonderes Wortbildungsmittel Halbpräfix (vgl. Stepanova 1984); als Verbzusätze und die damit gebildeten Verben als eine Zwischenerscheinung zwischen Ableitung und Kompositum (vgl. Duden-Grammatik, Engel 1991); als Partikeln und die Bildungen damit als verbale Gefüge oder als Partikelverben (vgl. Brinkmann 1962, Glinz 1971). In den Gebrauchsgrammatiken verwendet man dazu den Terminus „trennbare Präfixe“.

- 3) Die in Abhängigkeit von Präfix- oder Stammbetonung trennbaren oder untrennbaren Präfixe durch-, ob-, über-, unter-, wider-. Sie wurden auch unterschiedlich betrachtet: als trennbare-untrennbare Präfixe, als adverbiale Partikeln usw.

In diesem Beitrag schließen wir uns dem Standpunkt von W. Fleischer an, der alle diese Wortbildungselemente auf Grund ihrer gemeinsamen Funktion als verbale Präfixe bezeichnet (vgl. Fleischer/Barz 1995:294).

Infolge des Zusammenwirkens der verschiedenartigen Präfixe hat die deutsche Sprache vielfältige Möglichkeiten für die semantische Modifikation der verbalen Bedeutung. Die deutschen Präfixe weisen etwa 120 unterschiedliche Bedeutungen auf, aber verallgemeinert kann man feststellen, daß die semantische Modifikation vor allem in der lokalen und temporalen Charakteristik, modalen Spezifizierung sowie Aktionsartendifferenzierung besteht. Die unten angeführte Tabelle gibt eine Übersicht über die Bedeutungen der Aktionsarten, die dem Simplexverb durch Präfixe zusätzlich verliehen wird:

Aktionsartendifferenzierung	
Dauer	ver-, über-, durch-, zu- verbummeln, über'schlafen, durchfeiern, 'durchtanzen, zubringen
Beginn (inchoativ, punktuell, progressiv)	an-, ent-, er-, los-, ein-, auf- anbrennen, entflammen, erdröhnen, aufleuchten, einfahren, aufkreischen
Ende (perfektiv)	ab-, auf-, aus-, durch-, ver- ablaufen, aufhören, ausdiskutieren, durchlesen, verklingen
Ergebnis (resultativ)	er-, aus-, ab-, an-, ver- erarbeiten, ausrechnen, abgewinnen, anlernen, verarbeiten
Wiederholung (iterativ)	über-, um-, nach-, auf- nachprüfen, umändern, nachschenken, auflackieren
Intensivierung, Grad (intensiv)	ver-, zer-, über-, ab-, ein-, be-, er- verhauen, zerstören, über'brüllen, abbürsten, einschlagen, begrüßen, erdulden

Als eine Besonderheit der verbalen Präfigierung im Deutschen wird die oft mit der semantischen Modifikation verbundene syntaktische Modifikation

der Basisverben betrachtet (vgl. Kühnhold/Wellmann 1973, Erben 1994, Fleischer/Barz 1995). Durch die Präfigierung ändern sich nicht nur die lexikalische

Bedeutung, sondern auch die Distribution des Verbs, also seine syntaktische und semantische Kombiniiertheit. Das präfigierte Verb bestimmt dann eine andere Satzstruktur als das Basisverb.

Syntaktische Modifikation umfaßt solche Fälle wie: quantitative und qualitative Veränderungen der Valenz der Basis, d.h. die Verringerung oder Erhöhung der Zahl der Leerstellen (vgl. den Kragen an das Kleid heften – den Kragen anheften, blinzeln – jmdm. zublinzeln), Transitivityerung (vgl. blicken – erblicken), Objektverschiebung (vgl. jmdn. um etw. bitten – etw. von jmdm. erbitten), Reflexivierung (vgl. laufen – sich verlaufen).

Die syntaktische Modifikation kann große Gruppen von Verben umfassen, daran beteiligen sich Präfixe aller drei oben genannten Gruppen, bei Präfix be- gehört sie zu seinen wichtigsten Funktionen (be- als Mittel der Transitivityerung). In den Veränderungen der syntaktischen Charakteristik der Basisverben während der Wortbildungsprozesse zeigen sich besonders enge Beziehungen zwischen Syntax und Wortbildung im Deutschen.

Beim Ausdruck der Aktionsarten im Deutschen

wirken auch Suffixe –(e)l(n), –(e)r(n) mit, die von manchen Sprachforschern nicht als Suffixe, sondern eher als Erweiterungen der Infinitivendung angesehen werden (vgl. Hentschel/Weydt 1994:37). Suffixderivate stellen neben der Masse der präfigierten Verben nur eine Randerscheinung dar. Die Suffixe drücken iterative Bedeutungen aus: diminutiv/iterativ *lachen – lächeln, husten – hüsteln* und nur iterativ *blinken – blinkern, schlecken – schleckern* (vgl. Fleischer/Barz 1995:348).

In der litauischen Sprache ist die Präfigierung der simplizischen Verben bei weitem nicht so ausgeprägt wie im Deutschen. Dazu stehen nur 12 Präfixe bereit: ap(i)-, at(i)-, i-, iš-, nu-, pa-, par-, per-, pra-, pri-, su-, už-, die im Unterschied zum Deutschen eine geschlossene und homogene Gruppe darstellen. Die litauischen Präfixe erfüllen auch die Funktion der semantischen Modifikation des Basisverbs, wobei dieselben Bedeutungsgruppen wie im Deutschen ausgesondert werden können. So wie im Deutschen drücken die Präfixe im Litauischen unter zahlreichen anderen Bedeutungen auch die der Aktionsarten aus, die in der nachstehenden Tabelle zusammengefaßt sind:

Aktionsartendifferenzierung	
Dauer	at-, iš-, pa-, pra-, per- atbuti, išlaukti, pamokytojauti, parymoti, perverkti
Beginn (inchoativ, punktuell)	ap(i)-, už-, pa-, iš-, nu-, pra-, su-, pri- apsirgti, užgroti, pamilti, išgirsti, nubusti, prakalbėti, suklikti, pritrūkti
Ende (perfektiv, resultativ)	ap-, at-, i-, iš-, nu-, pa-, pra-, pri-, su-, už- apakti, atbukti, įgusti, išbalti, nušveisti, pabalti, praturtėti, prikelti, sulaukti, užmigti
Wiederholung (iterativ)	at(i)-, per- atkurti, perdažyti
Intensivierung (intensiv)	at-, i-, pri- atsidžiaugti, atsigirti, įgerti, pripasakoti, primeluoti

Die litauischen verbalen Präfixe machen keinen Einfluß auf die syntaktische Charakteristik des Basisverbs, außer der Transitivityerung in solchen Fällen wie: verkti – praverkti akis, likti – palikti namus, skristi – apskristi lauką, augti – išaugti protą.

Der Meinung der litauischer Sprachforscher nach hat hier das Akkusativ aber nur die Funktion, die Quantität des Geschehens, seine räumliche und zeitliche Begrenzung zu bestimmen. Bei manchen präfigierten Verben ist der Akkusativ nur eine *figura etymologica*, z.B.:pragyventi gyvenimą (das Leben

durchleben). Das Verhältnis des Geschehens der präfigierten Verben zu dem Subjekt bleibt dasselbe wie das der Basisverben, und die Transitivityerung ist nur äußerlich, formell (Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 1994:287).

Im Unterschied zum Deutschen wirken bei der Modifikation der Verbalhandlung im Litauischen auch 9 Suffixe mit: -ėti, -inti, -yti, -oti, -uoti, -auti, -enti, -inėti, -telėti (insgesamt mit den Varianten zählt man an die 80 Suffixe). Sie können den Verben zusätzlich folgende Aktionsartenbedeutungen verleihen:

Aktionsartendifferenzierung	
iterativ	-yti, -oti, -uoti, -auti, -inti, -ėti, -inėti dangstyti, šūkėioti, verkuoti, rėkauti, birbinti, rakinėti, šlavinėti
diminutiv/durativ/iterativ	-enti varventi, kapsenti, lašenti
durativ/resultativ	-ėti, -oti vilkėti, dryksoti
punktuell	-teleti dvelkteleti, pūstelėti

Der Vergleich zeigt uns, daß in beiden Sprachen die semantische Abstufung der Art und Weise des Verlaufs des verbalen Geschehens viele Übereinstimmungen aufweist. Da unserer Meinung nach das Deutsche und das Litauische über die grammatische Kategorie des Aspekts nicht verfügen, weil es kein ausreichend durchsystematisiertes Formenparadigma dazu gibt, gehen wir davon aus, daß die aspektuellen Bedeutungen in beiden Sprachen im Rahmen der funktionell-semantischen Kategorie der Aspektualität zu behandeln sind. Affixbildungen lassen in beiden Sprachen einen beachtlichen Systematisierungsgrad erkennen und können zu regelrechten Funktionsgruppen – *Aktionsarten* - zusammengefaßt werden. In der deutschen und litauischen Sprache bilden sie die wichtigste Möglichkeit, die aspektuelle Semantik zum Ausdruck zu bringen und können somit als Kern der funktionell-semantischen Kategorie der Aspektualität angesehen werden.

Die Aktionsartendifferenzierung geschieht im Deutschen fast nur ausschließlich durch Präfixe; dazu stehen 23 Präfixe bereit. Die Zahl der litauischen

Präfixe ist geringer, aber die „Präfixarmut“ des Litauischen wird teilweise durch die Suffigierung der Verben ausgeglichen.

Die Wortbildungsmittel können in beiden Sprachen die Verben einer der beiden großen Klassen imperfektiv-perfektiv zuordnen, aber ihre Funktion ist nicht nur darauf beschränkt, allein diese Bedeutungen auszudrücken und aspektuelle Verbpaare zu bilden. Vor allem entstehen durch Hinzufügen der Wortbildungsaffixe neue Verben (vgl. arbeiten – verarbeiten, aufarbeiten, erarbeiten, bearbeiten usw.; dirbti – padirbti, išdirbti, perdirbti, nudirbti usw.).

Neben der Funktion der Perfektivierung und allgemeiner semantischer Abstufung haben die deutschen Präfixe auch die Funktion der syntaktischen Modifizierung der Basisverben. Die Verbvalenz kann reduziert oder erhöht werden, die Basen können transitiviert oder reflexiviert werden u. ä. Den litauischen Präfixen ist die syntaktische Funktion nicht eigen, sie sind eher dazu da, um primär die Bedeutungen der Art und Weise des Verlaufs des verbalen Geschehens auszudrücken.

L i t e r a t u r v e r z e i c h n i s

1. Andersson, S.G. Aktionalität im Deutschen. I. Teil: Die Kategorie Aspekt und Aktionsart. Uppsala, 1972.
2. Avilova, N.S. Vid glagola i semantika glagol'nogo slova. Moskau, 1976.
3. Bondarko, A.V. Grammatičeskaja kategorija i kontekst. Leningrad, 1971.
4. Brinkmann, H. Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung. Düsseldorf, 1962.
5. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1994.
6. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim;Wien;Zürich, 1984.
7. Engel, U. Deutsche Grammatik. Heidelberg, 1991.
8. Erben, J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre. Berlin, 1994.
9. Flämig, W. Zur Funktion des Verbs. III. Aktionsart und Aktionalität. In: Deutsch als Fremdsprache 2, 2. Jg. 1965, S. 4-14
10. Fleischer, W./Barz, I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen, 1995.
11. Glinz, H. Deutsche Grammatik. Frankfurt am M., 1971-1972.
12. Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlin, 1980.

13. Isačenko, A.V. Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Bratislava, 1960.
14. Kühnhold, I./Wellmann, H. Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Das Verb. Düsseldorf, 1973.
15. Maslov, J.S. Očerki po aspektologii. Leningrad, 1984.
16. Paulauskienė, A. Lietuvių kalbos morfologija. Vilnius, 1994.
17. Roelcke, Th. Sprachtypologie des Deutschen. Berlin. New York, 1997.
18. Stepanova, M.D./Fleischer, W. Grundzüge der deutschen Wortbildung. Leipzig/Moskau, 1984.
19. Thelin, N.B. Towards A Theory of Aspect, Tense and Actionality in Slavic. Uppsala/Stockholm, 1978.

К вопросу о месте и функциях вставных конструкций

Danutė SABROMIENĖ
Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

Įspraudų reikšmės ir funkcijų klausimas

(remiantis rusų ir lietuvių kalbomis)

S a n t r a u k a

Straipsnyje keliamas klausimas, ar tikslinga vertinti įspraudus kaip vientisinio sakinio komponentą, analizuojamos modalinės ir temporalinės įspraudų funkcijos, jų reikšmė teksto dviplaniškumo formavime, ak-

centuojama kompozicinė - stilistinė įspraudų paskirtis.

Reikšminiai žodžiai: *парентеза, вставные конструкции, двуплановость, субъективная модальность, осложненное предложение.*

В в о д н ы е з а м е ч а н и я

Как известно, в современной лингвистической литературе вставные конструкции, наряду с вводными, относятся к явлениям парентезы (Акелайтис Г., Вяткина С., Кобрина Н., Прияткина А., Шаймеев В. и др.), но по существу природа вставных конструкций до сих пор остается не раскрытой.

В изучении вставных конструкций внимание обычно сосредотачивается на сопоставительном анализе вставок с вводными элементами, на выявлении дифференцирующих и интегрирующих признаков. В литовской лингвистической литературе вставные конструкции чаще всего квалифицируются как разновидность вводных. Отдаленные по смыслу от содержания включающего предложения *вводные* конструкции, семантика которых не поддается обобщению, иногда называют *вставками* (перевод Д. С.). (Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 1994, 645); Аналогичного мнения придерживаются и другие лингвисты (Labutis, 1998, 353; Sirtautas, Grenda, 1988, 139; Gaivenis, Keinys, 1990, 88 ir kt.).

Очевидно, что появлению такого мнения способствовала близость *формальных* признаков вводных и вставных конструкций, т. е.: 1) “отсутствие” грамматически выраженной синтаксической связи с предложением, в составе которого находятся данные конструкции; 2) рассмотрение явления парентезы в рамках

предикативной единицы; 3) включение вставных элементов в ряд осложняющих предикативную единицу конструкций.

Преобладающие в современной лингвистике функционально-коммуникативный и текстовый аспекты изучения языковых единиц позволяют шире взглянуть на синтаксические явления, увидеть их не только в контексте определенной языковой единицы, но и в контексте речи. “По разрозненным элементам нельзя познать того, что есть высшего и тончайшего в языке, это можно постичь и ощутить только в связной речи, что является лишним доказательством в пользу того, что сущность языка заключается в его воспроизведении. Именно поэтому во всех исследованиях, стремящихся проникнуть в живую сущность языка, следует в первую очередь сосредоточить внимание на связной речи. Расчленение языка на слова и правила - это только мертвый продукт научного анализа” (Гумбольдт, 1956, 73).

Недостаточная изученность явлений парентезы в функционально-коммуникативном и текстовом аспекте определило **объект и цель** нашего исследования, а именно: попытку определения функций, обуславливающих место, значимость и назначение вставных конструкций в системе языковых явлений. **Методом** исследования явилось непосредственное наблюдение, анализ и систематизация примеров, собранных из

художественной, научной и публицистической литературы на русском и литовском языках, а также характеристика и классификация материала с опорой на лингвистическую литературу.

В последние двадцать лет в лингвистической литературе вставные конструкции обычно определяются как:

1. Явление особого порядка, которому присуще своеобразное выпадение “из общей линии повествования”, не разрушающее основное высказывание, а временно разрывающее его структуру, выражающее дополнительные замечания самостоятельного объективно-модального характера и выступающее как один из способов осложнения высказывания ((Русская грамматика, 1980, т. 2; Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 1996; Акимова, 1982, 54; Акелайтис, 1986, 41; Ляпон, 1979, 49);
2. Явление, неподдающееся однозначной систематизации и классификации, характеризующееся семантической многоплановостью. Поэтому всем попыткам классифицировать вставные конструкции по значению присуща разноплановость подхода. Не случайно в Грамматике современного литовского языка вставные конструкции характеризуются как несистемное явление речи (Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 1996, 645).
3. Вставные конструкции не имеют типизированной грамматической структуры. Структурный диапазон вставных конструкций колеблется от знака препинания (?), (!), (!?) до целого фрагмента текста. В связи с этим возникают трудности определения характера грамматической связи вставок с высказыванием, появляется необходимость отказа от традиционного грамматического понимания связи и **рассмотрение ее с логико-семантических позиций.**
4. Вставным конструкциям присуща и специфичность просодической характеристики, что является причиной использования особого, “сильного”, пунктуационного знака - скобок.

Анализ собранного нами фактического материала дает основание думать, что **вставные конструкции не являются осложняющим включающее его высказывание элементом, каким считаются, например, обособленные члены предложения.** Вставные конструкции не

могут быть поставлены в один ряд с другими осложняющими высказывание компонентами, а тем более включаться в состав вводных элементов, потому что они, на наш взгляд, отличаются от вводных 1) в структурном, 2) в содержательном и 3) в коммуникативном отношениях и являются не чем иным, как особой формой, особым способом организации, оформления и подачи добавочной, попутной информации, сообщение которой целиком зависит от воли автора и определяет, выражает позицию, мнение, отношение автора к содержанию основной информации (к слову, предложению или фрагменту текста, в зависимости от диапазона функций вставного компонента). Как показывает фактический материал, вставные конструкции выполняют **композиционно-стилистическую** и, довольно часто, **текстообразующую функцию**, назначением которой часто является субъективно-авторская интерпретация высказываемой мысли, текста или фрагмента текста.

Таким образом, вставные конструкции можно характеризовать как явление коммуникативно-синтаксического уровня, часто выходящее далеко за пределы отдельного высказывания и поэтому связь, при помощи которой они включаются в дискурс, можно определять как содержательно-ассоциативную, так как лингвистическая сущность вставочности есть “отражение и материализация в языковых формах особого, не линейного, а **ярусного** соотношения логем в ходе мыслительного процесса” (Кобрина, 1975, 17).

Ярким примером наличия такой связи, с нашей точки зрения, является использование в роли вставок знаков препинания *Aš pradedu pavydėti savo (!!!) lamos visiems ir viskam aplinkui (J. Ivanauskaitė); Taip noriu nors truputį išpirkti savo kalnę (?) prieš lamą Vangjalą... (J. Ivanauskaitė); Galima netgi teigti, kad tokiais atvejais, kai aktualizuojamas neįvardijimas, aktualizuotos (!) morfemos “pasislepią” tekste (S. Valentas).* “В потоке речи, в условиях контекста или внеязыковой ситуации единицей сообщения, информации очень часто бывает высказывание, которое непосредственно не опирается ни на какой специально предназначенный для сообщения грамматический образец. Высказыванием - не грамматическим предложением в условиях конситуации может стать любая словоформа знаменательного слова, частица, междометие, даже отдельно взятый союз или предлог” (Шведова, 1980, 419), а в нашем случае и знак препинания.

Ярче всего “ярусный” характер вставки и ее композиционно-стилистическая функция проявляется в двуплановости (теоретически не исключается и многоплановость) повествования. Двуплановость повествования создается в результате того, что в вставных конструкциях акцентируются явления, события, дается оценочная характеристика, подробности, возникающие в памяти и сознании автора или героя, важные, по их мнению, по отношению к основному содержанию высказывания или текста. Таким образом в тексте появляется основной план и план, отражающий позицию автора или героя, сложные взаимоотношения **объективной и субъективной** модальности.

С нашей точки зрения, двуплановость, создаваемая вставными элементами, может быть разделена на следующие типы: **модальную, темпоральную, стилистическую, двуплановость по способу представления речи** (внешней, внутренней, прямой), **по актуальному членению, по эмоциональной окрашенности**. Каждый из названных типов может стать

объектом специального исследования. Целью нашей статьи является лишь постановка проблемы и мотивация ее выдвижения. В других работах будет дана попытка более детального анализа отдельных типов двуплановости, выражаемой вставными конструкциями.

Первых два типа - модальная и темпоральная двуплановость, создаваемая вставками, - на наш взгляд, являются всеобъемлющими, присущими всем структурным типам вставок, так как вставные конструкции служат и средством расширения фоновых знаний разнообразного характера. Сообщаемое известно лишь автору (или герою), и один из них считает необходимым внести коррективу, “вставляя” фрагмент в текст и таким образом, “вмешиваясь”, становится участником речевой ситуации. Наличие в тексте вставных конструкций является очевидным доказательством того, что “за каждым текстом стоит написавший его” и “рассказчик не хочет и не может остаться безликой фигурой” (перевод Д. С.) (Дауётите, 1998, 91).

М о д а л ь н а я   д в у п л а н о в о с т ь

Одним из случаев создания модальной двуплановости является использование вставных конструкций как средства экспликации позиции автора, средство персонализации авторского “я”. Такой способ персонализации стал весьма распространенным в современной литературе, особенно в художественной. Наличие вставки реализует и **коммуникативное намерение** автора (чаще его) выразить свое мнение, отношение, прямо или опосредственно, к высказыванию, его части или фрагменту текста; это значения типа: согласие/несогласие, принятие/непринятие высказывания, одобрение, порицание, сомнение, побуждение, предостережение, непонимание, вопрос, призыв, подчеркивание. Выражение всех перечисленных значений в лингвистике определяется понятием **субъективной модальности** (Падучева, 1996, 299-300), которая, по мнению Е. В. Падучевой, характеризуется эгоцентричностью. А персонализация авторского “я” при помощи вставных конструкций, с нашей точки зрения, и является одним из способов выражения эгоцентризма. В связи с этим правомерным представляется признание за вставными конструкциями статуса средства выражения

субъективной модальности. Это прежде всего касается тех случаев, когда вставные элементы 1) имеют форму модальных типов предложений, которые иногда могут быть представлены интонационно и знаками препинания, - *Я вас люблю (к чему лукавить?), но я другому отдана; я буду век ему верна.* (Пушкин), 2) включают оценочную или стилистически окрашенную лексику, *И кто бы ни проехал, иль ни шел, всех успевала видеть (зоркий пол!)* (Пушкин). *Актер опять собрался, выпрямился (но не напыжился, боже сохрани!) и прошел по паркету* (В. Солоухин). *Dabar šį purviną reikalą (brr!) turėjo atlikti Janavičius (A. Bieliauskas).*

Авторское “я” может проявляться по-разному. Достаточно часто вставные конструкции являются средством диалогизации монологичности повествования, и особенно в тех случаях, когда сама вставка имеет форму диалога. В данном случае диалогизированным являются воспоминания героя/автора.

Ten, žemai, virš pušynų vilnijantys dūmai, iš klijimo su rezginėmis einantys tėvai... Motinos kočioja paklodes, kurios taip gardžiai kvepia, kai, susiraitęs šiltoje lovoje, užsitrauki iki pasmakrės. Baltos kaip

sniegas, ant kurio kiškiai paberdavo kietai supresuotų gumulėlių. ("Kaip šratai, kuriais šernus medžioja". - "Susirink". - "Pats susirink. Pilnas kišenės gali prisidėti". - "Tau dar nė kišenių neįsiuvo". Kišenės jau buvo išsiūtos - ir kad jie pamatytų, išsitraukiau iš jų pirštines...)

Tikrus karolius pusbrolis rado karštuose triušio viduriuose, kai lupė odą. Visą virtinę ištraukė.

O aš niekaip neįstengčiau užmušti triušio.

Lengva ranka juos galabydavo tėvas - trinkeldavo paėmęs už paskutinių kojų į stulpą, ir baigta. Dviem plaktuko smūgiais į kaktą užmušdavo juos pusbrolis Algimantas, aukštas, knerpta nosimi vyrukas. ("Arklio gal dar nepapjaučiau, gaila, geras gyvulus, žmogų supranta, o triušį - vienas juokas." - "Manai, jie gyventi nenori?" - "Supaisysi, kas ko nori. Reikia. Visus gyvulus reikia pjauti." - "Ir arklius?" - "Žinoma. Iš kieno odos batus nešioji, pakeliamosios iš ko?" - "Galėtų palaukti, kol padvės." - "Kas gi juos šers veltui? Be to, ir mėsos reikia. Yra šalių, kur valgo arklieną. Ir pieną kumelių geria." - "Čia tu tikrai meluoji." - "Eik pasiklausi Dlapšinsko. Jis savo akimis matė. Tatorijoj. Prisimelžia į odinį kaušą ir geria." - "Gal ir jis ragavo?" - "Žinoma." - "Nieko nėra, sakai?" - "Aišku. Visa priklauso nuo to, prie ko pripranti. Mano tėvas pasakojo, kad, kai lenkų nelaisvėj buvo, žvirblius valgydavę, diržus ir padašvicus sriuboj virdavęsi. Kai badas, žmogus tam pa kaip žvėris, nieko nežiūrės.") (B. Radzevičius)

Довольно часто вставные конструкции являются своеобразным риторическим диалогом автора с героем, диалога, в котором дается **негативная оценка поведения** героя, и этим автор показывает, что он придерживается других моральных принципов, при этом автор не скрывает своей досады и своего косвенного участия в происходящем.

В таких вставках могут быть использованы обращения, формы второго лица (*помнишь, лежишь*), вопросительные конструкции и, кроме этого, второй "ярус" вставок с явно выраженной оценкой - *но и святую ведь, даже имени друг у друга не спросили*.

В комнате женщина (шедшая впереди) обернулась, выронила на пол сумку (стукнула об пол запасенная бутылка) и опытно, сразу всем телом прикинула к Дмитрию. Он хотел пошевелить руками, но женщина остановила его шепотом, какой бывает у женщин только в эти минуты:

- Не надо. Не люблю. Я разденусь сама. Свет... Скорее!

(Ах, Митя, Митя! Помнишь ли нелепую (но и святую ведь) робость, когда светлокосая

девушка Шура уходила в безмолвную лунную ночь? Уходя, спиной, затылком, всем существом своим слушала, **не догонишь** ли ты ее, ждала, вся певучая, как струна. Но ты не принял в широкие бережные ладони девичьей любви. Подскокил дружок Гришка, схватил впопыхах, рассмеялся... Дрались тогда с Гришкой. Да что уж толку... Потом к амбару звала. Спала она в том амбаре. Мог бы отложить отъезд на один-то день. Но что-то уводило от тоскующей Шуриной любви. Старики сказали бы: "Не судьба!" И сам ты все время думал, что не даром... Что куда-то дальше, какой-то белоснежной невесте несешь свою тяжелую мрачноватую силу.

Как же вышло, что **лежишь** теперь впотьмах, боясь пошевелиться? Голова болит от похмелья. Во рту сухо и нехорошо. А рядом чужая, неизвестная (**даже имени друг у друга не спросили**) женщина, невольная соучастница твоего дикого, бессмысленного бунта.

Все же, несмотря на похмелье, Дмитрий чувствовал непривычную зыбкую легкость в себе: не причудились ли в ослепительных и пронизывающих тело молниях ночные часы?)

Он пошевелился и понял, что лежит на кровати один. (В. Солоухин)

Обращение к организации текста с помощью вставной конструкции помогает автору скрыться не только "за спиной" героя, и "отграничить" себя от него, но и от рассказчика и, посмотрев на происходящее с "третьего" яруса, порассуждать, кто виноват в происходящем и что из всего этого может получиться, хотя остаться совсем сторонним наблюдателем ему не удастся, да возможно и не хочется.

Прежде чем падать, всегда бывает нужно переступить что-нибудь заветное, чистое, светлое. Плюнуть этому светлomu в глаза, выругаться как можно сквернее, по-матерному. Тогда уж человек может все. Легко и свободно падает он в любую помойную яму. Не заметит, что измазлся.

(**Можно бы упрекнуть** героя, а более того рассказчика, что очень уж легко такая нелегая плавучая снасть, такой, **можно сказать**, тяжелый и устойчивый корабль дал крен и черпнул забортной воды. **Говорят**, что тяжелый корабль только тогда покалеблется и осядет, если поразить его одновременно в несколько разных отсеков.

Но и то правда, что по времени почти совпали и трагическая, для Дмитрия (**хотя сам**

виноват), история с Сашей Марковичем, и неудача, постигая поэму, и теперь вот самое личное и больное... Словно три бикфордовых шнура подкрадывались дымясь, к трем вот именно смежным, хоть и разным, отсекам его души. **Посмотрим** еще, найдется ли что-нибудь попрочнее и поосновательнее, что в конце концов удержало бы на плаву.) (В. Солоухин)

Показательными в этом случае для выражения “сторонней” позиции автора и выражения модального характера вставки являются такие элементы, как, *можно бы упрекнуть, можно сказать, говорят, но и то правда, посмотрим, хотя сам виноват*, которые выражают значение сомнения, и которое является одним из значений, формирующих субъективную модальность.

В некоторых случаях отдельные фрагменты текста строятся так, что в одной большой вставке имеется несколько небольших. Чаще всего это случается тогда, когда авторская интерпретация события совпадает с позицией героя, но некоторая “отчужденность” все-таки сохраняется, и автор хочет это подчеркнуть. Это ему удается при помощи введения вопроса - *после Чехова, что ли?* - и конкретизирующих замечаний - *так рассказывали в школе* - В подобных случаях, очевидно, можно говорить о многоплановости или многоярусности использования вставок. Субъективно-модальный характер вставки в данном случае предопределяется инициальной позицией вводного слова “впрочем”.

Теперь трудно было бы по вещам, по атмосфере угадать, каким был покойный хозяин домика, сам сельский учитель. Годы вдовствования милой Аграфены Ивановны уж наложили на все свою печать. Женский старушечий уют. Кошка, чтобы погладить. Спицы с клубком шерсти - связать себе душегрейку. Банка варенья - побаловаться чайком.

(Впрочем, о старых учителях у Дмитрия давно сложилось (после Чехова, что ли?) определенное нелестное мнение. Засосанные, как тинной, провинциальной жизнью, грубые, невежественные, бьющие учеников линейкой по рукам (так рассказывали в школе), они (почему-то представлялось Дмитрию) чаще всего либо спивались, либо кончали самоубийством. Чему они могли научить деревенских ребятишек, если у самих у них, пользуясь нынешним уж, современным выражением, не было никаких культурных запросов?) (В. Солоухин)

Довольно частыми являются случаи, когда вставной фрагмент текста выражает эмоцио-

Įspraudų reikšmės ir funkcijų klausimas
(remiantis rusų ir lietuvių kalbomis)

нальную оценку, проникновение в судьбу и жизнь героя, видение ситуации речи как бы изнутри. Сама вставка представляет собой диалог автора с героем основного повествования: *Jai nepagailėjai, motin, lino kraičio, Ašarą įaudi kartais į audimą - Te dukrelė teka, te ji pasidžiaugia.*

AUDĖJA

*... Už langinių miškas... Atkakliau už vėją už langinių staugia alkani vilkai...
Staklėse pabalus kaip ieva audėja
baltą drobę audžia, vai, ilgai ilgai...*

*Krosny žalios malkos šnypšdamos kūrenas.
Katinui sapnuojas žvirblis ar pelė.
Stebina audėjos stilizuotas menas -
kaip Miro mirażai; kaip svajingas Klė...*

*Stebina audėjos rūpestingos rankos.
Šitoks jos audimas, šitoks piešinys:
žalios kaip Šileikos nutapytos lankos,
mėlynos kaip Sklėriaus potėpio vilnis...*

*Ko ji į audimą savo nepridėjo:
ir balta žąselė su žąsinėliu,
ir linų rovėjų, ir rugių pjovėjų
visas pulkas, kaiman grįžtantis keliu.*

*O vaikams - eglaičių. Pikaso žalumas!
Briedis, kiškis, stirna ir darbštus genys.
O iš kaminėlio rūksta melsvas dūmas -
tai dukters vestuvėms rūgsta apynys.*

*(Jai nepagailėjai, motin, lino kraičio -
primušei jai kraičio dėžę įvairių
stilizuotų rūtų, tulpių ir eglaičių,
stilizuotų paukščių, grybų ir žvėrių.*

*Atsirado vietos ešeriui ir raudei,
stilizuotos žvaigždės papuošė linus;
stilizuotą saulę drobėje išaudei-
tą, kurią tau nešė į namus sūnus...*

*Te dukrelė teka, te ji pasidžiaugia,
nes sparnus pakėlė daug daugiau vaiku, -
ne visi sugrįžę, ne visi užaugę,
bet visiems išaudei kraitį po kraigu...*

*Ašarą įaudi kartais į audimą,
paslapčia nubraukus marga skarele.
Ašara nukrinta - drobė šviesti ima:
ji gražiau už saulę žėri audekle...*

(E. Mieželaitis)

Приведенные примеры использования вставок достаточно убедительно, как нам кажется, свидетельствуют о том, что модальный характер вставного фрагмента существенно отличается от модального характера основного дискурса. Чаще всего вставной

фрагмент представляет собой субъективную интерпретацию объективного плана текста и таким образом, вставные конструкции могут быть квалифицированы как средство формирования и выражения двухплановой модальности.

Т е м п о р а л ь н а я   д в у п л а н о в о с т ь

Темпоральная соотнесенность двух планов повествования, возникающая в результате использования вставок может иметь:

1) **ретроспективный характер:** *Да, теперь незадачливый певец мог бы похвастаться, что заглушил Козловского, перепел его, но он не мог бы похвастаться., что пел вместе с Козловским, что их голоса слились, поддерживали друг друга, обогатили и украсили.*

(Почему я пишу о нем “мог бы”? Он оказался душевным человеком, и мы за эти дни подружились. Чувствовал он себя неважно. Все время обливался потом, жаловался на сердце, боялся выпить рюмку, которую в конце концов все-таки выпивал. В концертах, несмотря на плохое самочувствие, участвовал. Мы обменялись телефонами. Каково же было мое потрясение, когда, позвонив некоторое время спустя, я узнал, что певец умер от инфаркта через несколько дней по возвращении из нашей поездки. Видимо, он уже носил в себе, по крайней мере, микроинфаркт, что делает его гастролы “лебединой песней” и, конечно, накладывает трагический оттенок на несостоявшийся злополучный дуэт.)

Несколько дней мы ездили по Новгороду и окрестностям, перезнакомились, подружились до той степени, когда появляются общие шутки, общие объекты шуток, общие каламбуры, когда не надо объяснять, почему Ивана Семеновича мы называем между собой Семеном Ивановичем. (В. Солоухин);

Событие, представленное в форме вставки, произошло раньше, чем автор стал писать об этом. Необходимость появления ее обусловлено формой *мог бы*, использованной в основной части текста и послужившей причиной выражения отношения автора - *оказался душевным человеком, подружились, каково же было мое потрясение.*

2) **перспективный характер:** *Но желания были иные - первые в длинной последовательной*

цепи желаний. Ему хотелось просто идти с девушкой под руку... и не нужно было ничего другого, лишь бы она тепло и доверчиво разговаривала с ним.

(Двенадцать лет спустя Дмитрий поймет, наконец, откуда произошел изначальный толчок, швырнувший здорового деревенского парня на девственный, ослепительно белый лист бумаги...) (В. Солоухин)

3) **параллельно-одновременный характер.** Использование вставных конструкций способствует не только совмещению событий, происходящих в разное художественное (и синтаксическое) время, но может помочь перевести смысл высказывания в разные планы повествования, т. е. создать параллельную двухплановость одного отрезка времени.

Галина Александровна вошла в зал и тем одним обличила участь Дмитрия. Она встала рядом с тронобразным креслом.

- Александра Александровича, к сожалению, сегодня не будет. Он поручил занятие провести мне.

(В то самое время, когда Дмитрий, а по деревне Митюшка Золушкин, заходил в Голубой зал, в селе Самойлове пригнали скотину. Легонькая суматоха, связанная с загонем в хлевы этих торжественно важных, сытых коров, этих непослушных овец, этих коз и телят, постепенно улеглась. На село с сумерками опустилась тишина. Красноперый закат, правда, все еще трепыхался за дальним лесом.

Отец Митюшки, длиннородый седой старик Василий Васильевич, сидел на лавочке возле своего дома, в серых подшитых валенках - “Ну-к и что июль месяц - чай, в них мягче”, а также и в зимней шапке. Он думал о том, что опять старуха будет ругаться: не приколотил доску. А зачем эту доску приколачивать, все равно весь дом рушится. Вот уж Митюшка придет, тогда...

Его старуха, то есть мать Митюшки, Пелагея

Степановна, доила Томку - рогатую козу с сережками под бородой. Было слышно и Василию Васильевичу, как цыкает молоко в подойник.

Шура Куделина у пруда стояла на самой кромке зеленой муравы и красноватой от заката водой мыла загорелые свои ноги. В горсти вода была зеленой от гусей, теплая, как парное молоко. Ноги от нее пощипывало, потому что наколола их в поле соломой. Ласточки летали над ветлами и вокруг креста колокольни, гонялись за невидимой глазу мошкой, а Степашка Крайний ехал по селу на пустой телеге).

... - Александра Александровича, к сожалению, не будет, он поручил провести занятие мне, - сказала Галина Николаевна. - Я думаю, мы

устроим сегодня студийную работу. Тема: "Любовь к Родине" (В. Солоухин.).

Объем статьи не позволяет представить всю систему участия вставок в создании двуплановости в тексте. Это явление требует более детального изучения, тем более что связано с индивидуальным стилем писателя.

Приведенные случаи использования достаточно больших по объему вставных конструкций несомненно свидетельствуют о том, что вставки могут квалифицироваться как один из способов композиционно-стилистической организации текста или его частей и как средство выражения индивидуальной, с нашей точки зрения, субъективной модальности.

В ы в о д ы

Разнообразие и нестандартизованность структуры, специфичность связи, которая, особенно если вставка равна фрагменту текста, выходит за рамки традиционного понимания синтаксических связей, реализуемых в простом предложении, **композиционно-стилистический характер функций** вставок дает все основания считать, что **вставочность явление более сложного порядка, чем компонент, осложняющий простое предложение**, и поэтому **его не следует рассматривать в синтаксисе осложненного предложения**.

Использование в тексте вставных конструкций делит текст на два плана повествования - объективный и субъективный - изолированный даже графически, выражающий отношение (либо героя, либо автора) к содержанию речи. Скобки при вставных конструкциях обусловлены самой особенностью вставляемого высказывания, потребностью "изоляции" содержания вставки от содержания слова, предложения, фрагмента текста, в зависимости от того, к какому компоненту текста выражается отношение автора или героя, отношение, нуждающееся в восприятии с большей отчетливостью в своей выделенности из общего целого (Акимова, 1980, 101). Снятие скобок разрушает двуплановый характер повествования, а иногда даже и композиционно-смысловую структуру текста "оголяет" семантико-синтаксические связи, меняет просодические особенности текста, "сливает" субъективный план повествования с объективным, нейтрализует особенности

авторского стиля. Скобки, знак вставочности, служит средством защиты, является своеобразным "щитом", прикрывающим внутреннюю речь, диалог, ассоциативную информацию, эмоции собственного "я", представленного в лице автора.

Выражение **субъективной модальности** при помощи вставок не нарушает общей функциональной характеристики явлений парентезы, среди признаков которой называется субъективная оценка, данная в предложении или в дискурсе "со стороны (с другой тематической сферы)" (Акелайтис, 1992. 7). Специфика содержания вставной конструкции заключается в том, что она, может находиться в другом смысловом плане по отношению к ее включающему контексту. Информация, передаваемая вставной конструкцией "зависит" от автора и имеет субъективный характер. Вставные конструкции, будучи средством выражения субъективной модальности, своеобразно диалогизируют монологичность повествования.

Наблюдаемые особенности вставок позволяют характеризовать их **как композиционно-стилистическое средство, участвующее в выражении субъективной модальности** как в микро-, так и макротексте.

Использование вставных конструкций как одного из способов проявления особенностей авторского стиля и возрастание их количества в современной художественной, публицистической и научной литературе может быть объяснено общей тенденцией языка к компрессии речи и

вместе с тем к увеличению емкости информативного, эмоционально-экспрессивного индивидуализированного содержательного плана.

Спорным является мнение, что вставные конструкции являются лишь разновидностью вводных. Если соглашаться с данным мнением,

то как следовало бы объяснять такой факт, что вводные элементы могут входить в структуру вставных как их компонент *Но в то же время (может быть, единственно от молодости) не верилось, что я в конце концов здесь погибну!*, в то время как вставные в структуре вводных никогда не встречаются?

Л и т е р а т у р а

1. Akelaitis G. Įterpiniai ir kiti parentezės elementai // Lietuvių kalba mokykloje. Kn. 2. - Vilnius: Šviesa, 1986.
2. Акелайтис Г. Вводные единицы современного литовского языка (семантика, структура, назначение в дискурсе): Автореф. дис... канд. филол. наук. - Вильнюс: 1992 - 18 с.
3. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. - Vilnius: Mokslas, 1996.
4. Daujotytė V. Tekstas ir kūrinys. - Vilnius: Kultūra, 1998.
5. Lietuvių kalbos gramatika, - Vilnius: Mokslas, 1976.
6. Gaivenis K., Keinys S. Kalbotyros terminų žodynas. -Kaunas: Šviesa, 1990.
7. Labutis V. Lietuvių kalbos sintaksė, - Vilnius: Vilniaus universiteto I-klā, 1998.
8. Sirtautas V., Grenda Č. Lietuvių kalbos sintaksė. - Vilnius: Mokslas, 1988.
9. Акимова Г. Н. Новые явления в синтаксическом строе современного русского языка. - Ленинград: 1982.
10. Акимова Г. Н. Современное употребление скобок (в связи с новыми синтаксич. явлениями) // Русский язык в школе, 1980, № 3.
11. Вяткина С. В. Становление и развитие вставных конструкций в русском литературном языке XVII - XX вв: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Ленинград: 1987.
12. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. - Москва: 1956.
13. Кобриня Н. А. Предложения со вставной предикативной единицей в современном английском языке: АДД. - Ленинград: 1975. - 36 с.
14. Ляпон М. В. Русский язык. Энциклопедия. - Москва: 1979.
15. Миронова Н. Н. Дискурс-анализ оценочной семантики. - Москва: 1997.
16. Падучева Е. В. Семантические исследования. - Москва: 1996.
17. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. - Москва: 1990.
18. Шаймиев В. А. К вопросу о соотношении между вставными предикативными единицами и придаточными предложениями // Сложное предложение в системе других синтаксических категорий. - Ленинград: 1984. - с. 38-46.
19. Шведова Н. Ю. Русская грамматика. Т. 2. Синтаксис. - Москва: Наука, 1980, § 2190 - 2222.

***Kai kurios predikatinės
“neutrum” dalyvių konstrukcijos
su kilmininku dabartinėje
lietuvių kalboje ir jų atitikmenys
latvių kalboje***

***Some of the predicative
“neutrum” participle
constructions, which have
genitive case in the
contemporary lithuanian
language, and their equivalents
in the latvian language***

Vidas VALSKYS

Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

S u m m a r y

This article discusses and analyses genitive case of the predicative *neutrum* participle constructions in the contemporary Lithuanian language with genitive in *genitivus partitivus* and negative form (*genitivus negativus*). The article analyses syntactic structure as well as semantic

and modal aspects of such constructions.

Constructions of the Lithuanian language are compared and confronted to correspondent constructions of the Latvian language.

Keywords: *comparative typology.*

Lietuvių kalba kaip reta kuri ide. kalba pasižymi dalyvių gausa ir vartosenos įvairove. Vienos iš archajiškiausių iki mūsų dienų išlikusių dalyvių formų yra *neutrum* dalyviai (Klimas 1990: 348) (toliau - ND). Kadangi diachroniniu požiūriu šios formos jau išsamiai ištyrinėtos ir išanalizuotos (žr. Ambrazas 1979, 1990), šiame darbe kai kurios predikatinės ND konstrukcijos su kilmininku nagrinėjamos sinchroniškai, t. y. analizuojamos tokių konstrukcijų sintaksinės ir semantinės funkcijos dabartinėje lietuvių kalboje. Kartu čia nagrinėjami ir tokių ND konstrukcijų su kilmininku atitikmenys giminiškoje latvių kalboje, bandoma lietuviškas ir atitinkamas latviškas konstrukcijas sugretinti pateikiant jų struktūrinius ir semantinius panašumus bei skirtumus.

Šio darbo **tikslai:**

- išanalizuoti predikatinės ND konstrukcijas su dalies ir neiginio kilmininkais sintaksiškai ir semantiškai;
- nustatyti ir apibrėžti tokių konstrukcijų vietą dabartinės lietuvių kalbos gramatinėje struktūroje;
- nurodyti šių lietuvių kalbos konstrukcijų atitikmenis giminiškoje latvių kalboje;
- sugretinti ir palyginti abiejų kalbų atitinkamas konstrukcijas nurodant ir apibūdinant jų sintaktinius ir semantinius skirtumus ir panašumus.

Tyrimo **objektas** – pavyzdžiai, surinkti iš įvairių lietuvių autorių tekstų ir jų latviškų vertimų bei iš periodikos.

Tyrimo **metodas** – kai kurių lietuvių kalbos predikatinė ND konstrukcijų su kilmininku ir jų atitikmenų latvių kalboje struktūrinis ir semantinis sugretinimas.

1. ND + N_{gen(part)} konstrukcija

Tai viena iš produktyviausių dabartinės lietuvių kalbos struktūrinių schemų su ND, kur dalyvis žymi predikatą, o predikato turinį sudaro neapibrėžto kiekio, arba dalies, kilmininkas (*genitivus partitivus*). Pvz.:

Namuose rasta ir įvairių prietaisų falsifikuotai degtinei gaminti Respublika. Pastaruoju metu panašių faktų pastebėta ir Utenos rajone bei mieste Lietuvos aidas. Prieš valgant gerinama vyno, keliančio apetitą ir padedančio išsiskirti skrandžio sultims Moteris. O jei pažaidžiama bendrinės kalbos fonologinė sistema – daroma didelių tarties klaidų APak. Ant stalo jau ištuštintos degtinės puskvortės, alaus gražiai pasiurbta <...> VB. Pareiškama abejonių dėl šių dienų žmogaus „epiškos būsenos“ <...> JustM. O aplink nosį aštrių spuogelių pulkai, lyg kanapių prisėta JB. Apsidžiaugė, kad šieno prikrauta ne ką aukščiau balkio JA.

Verta pabrėžti, kad skiriasi esamojo ir būtojo laiko neveikiamųjų *neutrum* dalyvių semantinės funkcijos. Plg. pasakymus *daroma didelių klaidų* (1) ir *padaryta didelių klaidų* (2). (1) pasakymo formą *daroma* laikyti esamojo laiko dalyviu galima tik morfologiškai, tačiau ji nenurodo laiko semantine prasme, to laiko ribos visiškai neapibrėžiamos. Niveliuojantis laiko riboms abstraktesnis tampa semantinis subjektas, jis tampa nebeaktualus. Aktualus lieka tik apibendrintos būsenos, kurią žymi es. l. ND formos, konstatavimas.

(2) pasakyme būtojo laiko ND *padaryta* būdinga vadinamoji *perfekto* reikšmė, t. y. būstasis laikas susiduria su esamuoju, nes tai, kas buvo padaryta anksčiau, svarbu šnekamuojamam momentu. Būt. l. ND formos (dažniausiai padarytos iš priešdėlinių veiksmažodžių) nurodo apibendrintą rezultatą, kurį kalbėtojas patiria pagal pasilikusius požymius.

Su neapibrėžto kiekio (dalties) kilmininku vartojami ne tik ND, bet ir *verbum finitum*(vf) formos, tačiau pastarosios visai netinka, kai kalbama, pasakoma apibendrintai, kai veikėjas nėra žinomas arba neaktualus (plg.: *iškepta blynų* ir *iškepė blynų* (mama, senelė, sesuo, Onutė ...)). Apibendrintai būsenai (es. l. formos) ar rezultatui (būt. l. formos) reikšti šalia ND gali būti vartojami ir vyr. ar mot. g. dalyviai, bet šių junginys su vardininku visiškai neparodo neapibrėžto kiekio atspalvio (plg., *pastebimi nedideli skirtumai* ir *pastebima nedidelių skirtumų; įteikiamos gėlės* ir *įteikiama gėlių; nuveikti dideli*

darbai ir *nuveikta didelių darbų; atliktos įvairios užduotys* ir *atlikta įvairių užduočių*). Be to, paprastai tokio tipo konstrukcijos su vardininku bendrinės lietuvių kalbos požiūriu yra nenorminės, todėl neįteiktinos ir nevertotinos (žr. panašius atvejus KPP 1985: 336-337). Vadinasi, reiškiant apibendrintą būseną ar rezultatą su partityviniu kilmininku gali būti vartojami tik *neutrum* dalyviai (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Veiksmažodžių formos	Jungimasis su neapibrėžto kiekio kilmininku	Apibendrintos būsenos ar rezultato žymėjimas
Vf	+	-
Gimininiai dalyviai	-	+
ND	+	+

ND, vartojami šioje konstrukcijoje, yra daromi tik iš tranzityvinių veiksmažodžių, kurie, reiškiant daiktų visumą ar apibrėžtą kiekį, reikalauja galininko, o reiškiant dalį ar neapibrėžtą kiekį, - kilmininko, plg.: *išgėrė vandenį* (visą) ir *išgėrė vandens* (dalį) (DLKG 1994: 510-511; Valeckienė 1998: 54).

Kadangi latvių kalboje nėra ND formų, todėl neegzistuoja ir tokia struktūrinė schema kaip *ND+N_{gen(part)}*. Ją atitinka iš esmės kitokia gramatinė struktūra nei lietuvių kalboje, plg.:

Sąžinės perkratymam buvo sugalvojama dar pagalbinių priemonių P. // Sirdapziņas izmeklēšanai tika izdomāti vēl palīg līdzekļi¹. Dangus lyg ir labiau nusišvietē, tarp debesu pabarstyta zvaigždžiu JA. // Debesis kļuvušas tā kā gaišākas, starp mākoniem izkaisītas zvaigznes.

Pasieniuose priklotā šviežiū eglēs šakeliū, kad blogo kvapo nesijaustū JA. // Sienmalēs salikti svaigi eglū zariņi, lai nebūtu jūtama sliktā smaka. O durys priēangy iškrypusios, nesuveriamos, vidun prinešta sniego <...> JB. // Bet lieveņa durvis samatušās greizas, tas nebija iespējams aizvērt, iekša ievazāts sniegs <...> Kalneliai, pakalnēlēs, slēneliai, po kalvas vienkieniū pamētyta <...> JB. // Pauguri, nogāzes, nelielas lāmas, pa kalniem izkaisītas vienkaisītas <...>

Lietuvių kalbos konstrukcijos *ND+N_{gen(part)}* ir jos latviško atitikmens struktūriniai funkciniai ir semantiniai skirtumai matyti 2 lentelėje.

¹ Čia ir kitur pateikiami lietuvių autoriaus ir jo latviškojo vertimo sakiniai.

2 lentelė

	Lietuvių k.	Latvių k.
Predikato raiška	ND	Vyr. (mot.) g. dal.
Predikato turinio raiška	$N_{gen(part)}$	N_{nom}
Veiksmo atlikėjas	Neaktualus	Aktualus
Rūšis	Neveikiamoji	Veikiamoji
Dalies (ar neapibrėžto kiekio) atspalvis	Yra	Nėra

Taigi lietuvių kalbos konstrukciją $ND+N_{gen(part)}$ lietuvių kalboje atitinka konstrukcija *Gimininis dalyvis* + N_{nom} , kuri neparodo dalies (ar neapibrėžto kiekio) reikšmės kaip lietuviškoji.

2. $ND_{neg} + N_{gen}$ konstrukcija

ND, šioje konstrukcijoje užimantys predikato poziciją, yra daromi iš tranzityvinių veiksmažodžių, kurie, pavartoti su priešdėliu *ne-*, reikalauja kilmininko, o ne galininko (matyti saulę – *nematyti saulės*, virti sriubą – *nevirti sriubos* ir pan.). Predikato turinį čia išreiškia neiginio kilmininkas² (pan. kaip ir dalies kilmininkas konstrukcijoje $ND+N_{gen(part)}$). Pvz.:

Kodėl už tuos kreditus neperkama žemės ūkio technikos Lietuvos rytas. Tačiau štai jau keturis mėnesius pinigų negaunama Respublika. *Artimiausią parą jokių oro pasikeitimų nenumatoma* VB. <...> *žmogus atitenka mokslui, mokslas jį ryja, jis atitenka objektyvizmui, jo nebemylima, nebebranginama* <...> BR.

Visuose šiuose sakiniuose neiginio kilmininko reikalauja neigiamas *neutrum* dalyvis tiesiogiai. Tačiau kartais susidaro vadinamoji tarpinė pozicija: neveikiamosios rūšies ND neigiamos formos (*negalima, neįmanoma* ir pan.) gali nulemti neiginio kilmininko vartojimą, kai neigiama ND forma paveikia galininkinę bendratę ir ši pradeda reikalauti kilmininko (Šukys 1984:36-37). Simboliais tokią struktūrą galima išreikšti taip: $ND_{neg} + Inf + N_{gen}$. Pvz.:

Negalima statyti krikštolinių kareivinių ant nužudytų dievų lavonų AŠl. *Neįmanoma mylėti to, ko tu niekada nesi matęs* AŠl. *Todėl ir neįmanoma šiuolaikinio meno suvokti kaip griežtai organizuotos visumos ar atsekti jo kilmės linijos* Lietuvos rytas. 48 valandas po il-

galaikio sušukavimo *nepatartina trinkti galvos* Moteris.

Kaip ir daugelio predikatinė konstrukcijų, taip ir šios vienas iš komponentų yra asmenuojamoji veiksmažodžio *būti* forma. Šioje konstrukcijoje ji ne tik nurodo laiką ar nuosaką, bet ir neigimą ir reikalauja neiginio kilmininko:

Jis dabar nė karto apie tai nekalbėjo, jame nebuvo jaučiama to šalčio ir užsidarymo <...> P. *Jie žinojo, kad čia nebuvo duodama išrišimo tiem, kurie išpažino savo nuodėmes lietuviškai* P. (Plg. *neduodavo išrišimo* – veikėjas aktualizuojamas, todėl pasakymas nėra apibendrintas).

Konstrukciją $ND_{neg} + N_{gen}$ lietuvių kalboje atitinka šie junginiai:

(1) *Gimininis dalyvis* + N_{nom} ³. Predikato poziciją čia užimančio dalyvio giminė priklauso nuo daiktavardžio (ar įvardžio), antrojo šios konstrukcijos nario, giminės, plg.:

Ji tai žinojo, nors nebuvo pasakyta nė žodžio JA. // *Viņa to zināja, lai gan nebija izrunāts neviens vārds.*

Nebuvo jaučiama nė mažiausio vėjelio pūstelėjimo P. // *Nebija jūtama ne mazāka vēja dvesma.*

Net vandens šviežio neįnešta... JB. // *Nav pat svaigs ūdens ienests...*

(2) *Verbium finitum* + N_{acc} ⁴, plg.:

² Neiginio kilmininkas gali būti implikuotas ir į patį predikatą, pvz., *Už mėsq, už pieną nesumokėta* (≈pinigu) dar nuo pavasario VB.

³ Dabartinėje lietuvių kalboje pastaruoju metu vis labiau įsitvirtinant tendencijai apibendrintai būsenai ar rezultatui žymėti vietoje ND vartoti gimininius dalyvius, konstrukcija *Gimininis dalyvis* + N_{nom} (pvz., Čia *nesodintos bulvės*) tampa kur kas dažnesnė negu $ND+N_{gen(part)}$ (pvz., Čia *nesodinta bulvių*). Tiesa, jos nėra adekvačios semantiškai - gimininių dalyvių forma suteikia ypatybės atspalvį, o ND - nesuteikia, tik apibendrina veiksmo rezultata.

⁴ Ir lietuvių kalboje konstrukcija $Vf+N_{acc}$ vartojama, bet tik teigiamuosiuose sakiniuose, o latvių kalboje, nesant neiginio kilmininko, - ir neigiamuosiuose sakiniuose.

Liaudis! Ko tiktai nepadaroma jos vardu <...>
JustM. // *Tauta! Ko tiktai tās vardā nedarām.*

Lietuvių kalbos konstrukciją $ND_{neg} + Inf + N_{gen}$, kur neiginio kilmininkas vartojamas tarpinėje pozicijoje, latvių kalboje atitinka konstrukcija *Vyr. g. dalyvis + Inf + N_{acc}*. Lietuvių kalboje neiginio kilmininko vartojimą nulemia *neutrum* dalyvis, o latvių kalboje akuzatyvo vartojimą – infinityvas. Plg.:

Negalima buvo atplėšti akių nuo peilio JB. // Nebija taču iespējams novērst acis no naža. Neįmanoma išžiūrėti istorijos prasmės nedidelėje jos atkarpoje. Kaip ir plytoje neįmanoma išžiūrėti katedros JustM. // Vēstures jēgu nav iespējams saskaitīt neliela tās laikposmā. Tāpat kā ķieģelī nav iespējams saskaitīt katedrāli.

I š v a d o s

1. *Neutrum* dalyviai konstrukcijose $ND + N_{gen(part)}$ ir $ND_{neg} + N_{gen}$ žymi predikatą, o dalies ir neiginio kilmininkai – predikato turinį.
2. Abiejų minimų konstrukcijų ND daromi tik iš tranzityvinių veiksmažodžių (*išgerta vandens ir negaunama pinigų*).
3. Reiškiant apibendrintą būseną (es. l.) ar rezultatą (būt. l.) su neapibrėžto kiekio kilmininku gali būti vartojami tik ND, kadangi gimininiai dalyviai, taipogi žymintys apibendrintas būsenas ar rezultatus, negali jungtis su partityviniu kilmininku, o *verbum finitum* formos, priešin-
- gai, jungiasi su dalies kilmininku, tačiau nepa-
rodo apibendrinimo.
4. Lietuvišką predikatinę konstrukciją $ND + N_{gen(part)}$, kur veikėjas neaktualus, latvių kalboje atitinka konstrukcija *Gimininis dalyvis + N_{nom}* su aktualizuotu veiksmo atlikėju. Latviškos konstrukcijos antrasis komponentas – nominatyvas – neturi dalies, arba neapibrėžto kiekio, reikšmės.
5. Lietuvių kalbos predikatinę ND konstrukciją su neiginio kilmininku latvių kalboje atitinka konstrukcijos *Gimininis dalyvis + N_{nom}* ir *Vf + N_{acc}*.

L i t e r a t ū r a

1. Ambrazas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. Vilnius, 1979.
2. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1994.
3. Klimas A. Lietuvių kalbos dalyvių sistema ir jų funkcijos // Lietuvių katalikų mokslų akademija. Suvažiavimo darbai. Roma, 1990 (t. 13).
4. Kalbos praktikos patarimai. Vilnius, 1985.
5. Šukys J. Linksnų ir prielinksnių vartojimas. Kaunas, 1984.
6. Valeckienė A. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1998.
7. Амбразас В. Сравнительный синтаксис частей балтийских языков. Вильнюс, 1990.

Š a l t i n i ų s a n t r u m p o s

APak – Antanas Pakerys
AŠI – Arvydas Šliogeris
BR – Bronius Radzevičius
JA – Jonas Avyžius

JB – Juozas Baltušis
JustM – Justinas Marcinkevičius
P – Vincas Mykolaitis-Putinas
VB – Vytautas Bubnys

Teachers' beliefs about language, language learning and teaching - a critical analysis of Teachers' Beliefs Inventory

Andrejus RAČKOVSKIS
Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

Mokytojų įsitikinimai apie kalbą, kalbos mokymąsi ir dėstymą - kritinė mokytojų įsitikinimų anketos analizė

S a n t r a u k a

Mokytojų įsitikinimai - tai labai sudėtingas pažiūrų kompleksas, kurį sudaro mokytojų nuomonės apie dėstomą kalbą, kalbos mokymąsi ir mokymą, požiūriai į mokinius, mokytojų ir mokinių tarpusavio santykius ir kiti veiksniai.

Straipsnyje pateikiama kritinė *Mokytojų įsitikinimų anketos* (Johnson 1992) analizė, kurioje bando-

ma atsižvelgti į tradicines svetimųjų kalbų dėstymo psichologijos ir metodikos kryptis ir jų įtaką anketos sudarymui. Taip pat pateikiama trumpa naujausių dėstymo kryptių apžvalga, padedanti kritiškai įvertinti anketos turinį ir pasiūlyti jos patobulinimo galimybes.

Prasminiai žodžiai: *mokytojų įsitikinimai, pažiūrų kompleksas, tarpusavio santykiai, kritinė analizė*

The foreign language teaching - learning process is an extremely complicated and multifaceted matter. Both the teacher and learners bring into the classroom their own views of the target language, language tasks, teaching methods and techniques, and the teacher - learner power relationship. Thus it appears impossible to give a thorough description of the phenomenon in question and analyse all its aspects equally here. Let us, therefore, consider one of the central factors affecting the process, i.e. teachers' beliefs.

In their book *Psychology for Language Teachers*

(1997), Williams and Burden argue that teachers are highly influenced by their beliefs, which in turn are closely linked to their values, to their views of the world and to their conceptions of their place within it. They also suggest that teachers' beliefs may be divided roughly into three major groups:

- beliefs about learners;
- beliefs about learning;
- beliefs about themselves.

There is also another essential type of beliefs which has not been mentioned above. Let us discuss it in detail.

B e l i e f s   a b o u t   l a n g u a g e

As you may have noticed, *language* itself is not included separately in the list; however, we should consider it as a point which is equally important to our understanding of teachers' approaches to EFL teaching. The way we view the target language also affects strongly all the types of beliefs suggested. Thus it seems sensible to start analysing the following *Teachers' Beliefs Inventory* shown in Figure 1

(Johnson 1992) with this last - but by no means least - item in mind.

Teachers' Beliefs Inventory - Approaches to ESL instruction

Directions: Please read all 15 statements. Then

select 5 statements that most closely reflect your beliefs about how English as a second language is learned and how English as a second language should be taught.

1. Language can be thought of as a set of grammatical structures which are learned consciously and controlled by the language learner.
2. As long as ESL students understand what they are saying, they are actually learning the language.
3. When ESL students make oral errors, it helps to correct them and later teach a short lesson explaining why they made that mistake.
4. As long as ESL students listen to, practice, and remember the language which native speakers use, they are actually learning the language.
5. ESL students generally need to understand the grammatical rules of English in order to become fluent in the language.
6. When ESL students make oral errors, it usually helps them to provide them with lots of oral practice with the language patterns which seem to cause them difficulty.
7. Language can be thought of as meaningful communication and is learned subconsciously in non-academic, social situations.
8. If ESL students understand some of the basic grammatical rules of the language they can usually create lots of new sentences on their own.
9. Usually it is more important for ESL students to focus on what they are trying to say and not how to say it.
10. If ESL students practice the language patterns of native speakers they can make up new sentences based on those language patterns which they have already practiced.
11. It is important to provide clear, frequent, precise presentations of grammatical structures during English language instruction.
12. Language can be described as a set of behaviors which are mastered through lots of drill and practice with the language patterns of native speakers.
13. When ESL students make oral errors, it is best to ignore them, as long as you can understand what they are trying to say.
14. ESL students usually need to master some of the basic listening and speaking skills before they can begin to read and write.
15. It's not necessary to actually teach ESL students how to speak English, they usually begin speaking English on their own.

Figure 1. Teachers' Beliefs Inventory

The author provides 15 statements and asks us to select 5 statements that most closely reflect our beliefs about how English as a second language is learned and how English as a second language should be taught. If we take a closer look at the *Inventory*, language is described traditionally as a set of:

- grammatical structures (statements 1 and 11);
- grammatical rules (statements 5 and 8);
- language patterns (statement 6);
- behaviours (statement 12).

The *Inventory* also contains another description (statement 7) which sounds rather divergent among all these 'sets': Language can be thought of as *meaningful communication*...

It may seem surprising enough, but the latter turned out to be the second most popular with a group of students who were asked to analyse the *Inventory*. The students in question specialise in ELT Methodology and perceive themselves as teachers of English. Most of them also hold the view that if EFL learners understand some of the *basic* grammatical rules of the language, they can usually create a large number

of new sentences on their own. This is where meaningful communication starts provided that learners have learnt or acquired sufficient vocabulary.

Strange as it may seem at first sight, this belief can be explained and supported if we consider the paradigm shift in ELT and compare the assumptions of the old paradigm of education with the new paradigm of learning. The old paradigm with its emphasis on analytical, linear thinking and concern with norms has always been in favour of teaching the grammatical rules of English in order to ensure good performance as one of major priorities. The new paradigm, on the contrary, puts more emphasis on whole-brain education, intuitive strategies, transcending perceived limitations, and self-image as the generator of performance. It also offers a relatively flexible structure and presupposes that there are many ways to teach a given subject. Moreover, teachers of English as a foreign language began to experiment with new approaches, such as the Lexical Approach or task-based learning, frustrated by the limitations of the PPP model.

Michael Lewis assumes that 'any paradigm based on, or remotely resembling, Present - Practise - Produce (PPP) is wholly unsatisfactory, failing as it does to reflect either the nature of language or the nature of learning' because 'the element of the language which may be susceptible to PPP teaching is not more than a tiny and peripheral part of the language needed for communicative language use' (Lewis 1996). While stressing the importance of lexis and probable language, the Lexical Approach fully recognises that without grammar knowledge, creativity and innovation - possible language - become impossible; however, recognising the lexical nature of language demotes grammar to a subsidiary role.

In task-based learning the focus on language form comes at the end. The communication task itself is central. Learners begin with a holistic experience of language in use and end with a closer look at some of the features naturally occurring in that language.

It is then that the focus turns to the surface forms that have carried the meaning (Willis 1996). Consequently, the conventional understanding of language as a set of structures, rules or patterns to teach has changed in ELT Methodology. Instead, learners are encouraged to discover the language for themselves and observe 'how it works'. Teacher-centred *instruction* gives way to learner-centred *learning*, which in its turn requires a new kind of grammar book (a good example could be *How English Works* by Swan and Walter (1997)).

We must admit here that despite the fact that the *Inventory* devotes enough space to the nature of language, it fails to take into account the paradigm shift in ELT, the new approaches to language teaching and views of language. It is only in statement 7 that meaning as opposed to language form is put forward. However, the concept of *meaningful communication* requires further explanation and clarification.

Beliefs about learning and the teacher-learner power relationship

Following Meighan, Williams and Burden suggest that learners may be construed metaphorically as:

- resisters;
- receptacles;
- raw material;
- clients;
- partners;
- individual explorers;
- democratic explorers (Williams and Burden 1997: 57).

Having this idea in mind, let us now turn to teachers' beliefs about learning, learners and themselves, and see how they are reflected in the *Inventory*.

Learning is defined in a number of different ways here, such as:

1. a conscious process of learning a set of grammatical structures which is controlled by the learner;
2. listening to, practising, and remembering the language which native speakers use;
3. practising the language patterns of native speakers and making up new sentences based on those language patterns;
4. mastering the target language through lots of drill and practice with the language patterns of native speakers;
5. a need to understand the grammatical rules of English in order to become fluent in the language;

6. a subconscious process that takes place in non-academic, social situations;
7. students' understanding of what they are saying.

The first three conceptions reveal the conventional understanding of learning based on a quantitative increase in knowledge, memorisation and the acquisition of facts, procedures, etc. which can be retained and/or used in practice. These can be conveniently subsumed under the heading *reproductive* approaches. 'The quantitative increase in knowledge' might lead to transmission of knowledge about how the language operates and explanation of grammatical rules which are closely connected with a common conception of learners as *receptacles* to be filled with knowledge. Such understanding of learning is typical of the PPP model backed up by 'skills' lessons which is widely criticised nowadays as limited and unsatisfactory. However, it still appeals to many teachers worldwide. Even proponents of new approaches agree that students should listen to, practise, and remember the language which native speakers use, although they demand a different weighting and sequencing. For example, in task-based learning language analysis and practice are used at the end of the teaching cycle and learners may benefit from some activities which focus on specific language forms.

The fourth conception reflects the audiolingual

approach based on behaviourist theory which explains learning as acquiring a set of appropriate mechanical habits known as S-R-R (Stimulus-Response-Reinforcement) theory. However, this proved to be of limited value in accounting for the enormous range of human actions. The teacher is seen as an *instructor* who develops in learners good language habits, which is done mainly by pattern drills, memorisation of dialogues or choral repetition of structural patterns. Explanation of rules is generally given when the language item has been well practised and the appropriate habit acquired.

A need to *understand* the grammatical rules of English in order to become fluent in the language (conception 5) is probably the safest conception of learning shared by most language teachers as it is *meaning-based*. There are many different ways of achieving this understanding. Cognitive approaches, for example, emphasise that the learner is an active meaning-maker and problem-solver. Social interactionism in its turn emphasises the dynamic nature of the interplay between teachers, learners and tasks, and provides a view of learning as arising from interactions with others. The tasks we choose for our learners to help them understand the grammatical system of the language are therefore the interface between the teacher and learners.

Two possible conceptions of learners here are those of *the learner as individual explorer* and *the*

learner as democratic explorer. In the first case the role of the teacher becomes almost entirely one of *facilitator* working largely from a Piagetian perspective, i.e. the learners are enabled to explore for themselves and come to their own conclusions with a minimum of prompting from the teacher. In the second any learning group sets its own agenda, decides upon its goals and preferred ways of working, and how, if at all, it wishes to draw upon the particular knowledge and expertise of the teacher. This is, however, possible only working with mature learners.

Another opinion stated is that language can be acquired subconsciously to some extent (conception 6). It should be pointed out that the author is not very precise and clear in his definition of language as 'meaningful communication' which is '*learned* subconsciously in non-academic, social situations'. Indeed, according to some current views of foreign/second language learning, language is *acquired* by natural processes. We should therefore make a clear distinction between *learning* as a conscious process and *acquisition* as a natural/subconscious process.

Finally, I must confess that the definition of language as students' 'understanding of what they are saying' (conception 7) sounds very ambiguous and vague and remains a puzzle to me. Perhaps the only explanation which seems reasonable here is that as long as students put meaning into words, they are actually learning the language.

Beliefs about errors and correction

The *Inventory* also introduces various attitudes to the role of errors and correction in the teaching-learning process. As the author puts it, when students make oral errors, the teacher can:

- correct them and later teach a short lesson explaining why they made that mistake;
- provide them with lots of oral practice with the language patterns which seem to cause them difficulty;
- ignore them, as long as it is possible to understand what they are trying to say. Usually it is more important for students to focus on *what* they are trying to say (meaning) and not *how* to say it (form).

In my opinion, the teacher trying to be flexible and find the right balance between overcorrection and an absolute lack of it might have difficulties in choosing one of the alternatives given which best reflects his or her own beliefs about accuracy. The choice

will depend much on a type of activity, different stages in the lesson, etc. It is also important to differentiate between accidental and recurring mistakes before we decide to give our students additional practice with problematic language patterns.

On the other hand, error is a natural part of learning, and overcorrection can destroy confidence. Students' achievements should not be measured negatively. It is much more important for them to know how successfully they can use the language for their own purposes and not how far away they are from perfection. For students to feel that their *oral* contributions are valued, the teacher should respond to content rather than language.

It is ironic that many teachers who claim to teach 'communicatively' remain so attached to structural accuracy and correction. It is almost impossible to produce language **in context** which will be misunderstood as a result of error, if that error is predominantly structural. I do not argue that

grammar and error do not matter; such an argument would be irresponsible. I am, however, arguing that emphasis must always lie upon content, and that this should under-pin every methodological decision made by the teacher.

(Lewis 1993: 195)

In the end, I would like to sum up in short the main points discussed earlier and give some additional comments on the *Inventory* analysed. As we

have seen, teachers' beliefs is an extremely complicated phenomenon which involves various aspects, such as beliefs about the nature of language itself, language learning and teaching, learners, teachers, and the teacher-learner power relationship. Consequently, the 15 statements provided fail to describe the matter in its full complexity and the *Inventory* is subject to further extension and improvements.

R e f e r e n c e s

1. Johnson, K. 1992. The relationship between teachers' beliefs and practice during literacy instruction for non-native speakers of English. *Journal of Reading Behaviour*;24, 83-108.
2. Lewis, M. 1993. *The Lexical Approach: the state of ELT an a way forward*. Language Teaching Publications.
3. Lewis, M. 1996. Implications of a lexical view of language. In Willis, J. and D. Willis (Eds.). 1996. *Challenge and Change in Language Teaching*. London: Heinemann.
4. Swan, M. and C. Walter. 1997. *How English Works: a grammar practice book*. Oxford: Oxford University Press.
5. Williams, M. and R.L. Burden. 1997. *Psychology for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Willis, J. 1996. A flexible framework for task-based learning. In Willis, J. and D. Willis (Eds.) . 1996. *Challenge and Change in Language Teaching*. London: Heinemann.
7. Willis, J. and D. Willis (Eds.). 1996. *Challenge and Change in Language Teaching*. London: Heinemann.

**Lietuvių kalbos mokymo
programų ir mokymo priemonių
analizė mokant leksikos**

**Analysis of native language
teaching programs and teaching
measures of teaching lexicon**

Vilija SALIENĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

S u m m a r y

The course of native language of lexicon is one of important courses in all teaching. The traditional programs present a systematic course of lexicon. Integrated course of lexicon is very important, because a student is educated as a text reader, a creator, text language analyst. A process of learning lexicon should help promoting the students natural powers. The inte-

grated course of lexicon helps to understand and to explained all system of native language. A new teaching programs and teaching measures are support on the new direction of teaching native language.

Key: native teaching programs, teaching measures, lexicon, integrated teaching, formal reaching, text reader, text language analyst.

“Tobulai kalbančio žmogaus kalboje yra pakankamai leksinių, frazeologinių ir gramatinių priemonių norimai minčiai taisyklingai ir stilingai pasakyti.”(13, p. 3). Tobulos kalbos turi būti mokoma kryptingai. Viena iš mokinių kalbos ugdymo kryptų yra mokinių žodyno plėtimas. Mokinių žodynas plečiamas aiškinant bei tikslinant nežinomų žodžių ir frazeologizmų reikšmes, mokant semantiškai derinti semantizuotus žodžius ir frazeologizmus sakinyje bei platesniame kontekste, mokant vartoti įvairias leksines figūras kalboje, atsižvelgiant į kalbos tipą ir stilių.

Mokinių žodyno plėtimo nereikėtų suprasti tik kaip žodžių kaupimo pasyviajame žodyne; ne mažiau svarbu mokyti žodžius vartoti kalbos akte. Maža mokinius išmokyti įsiminti tam tikrą kiekį leksinių ir fra-

zeologinių vienetų,- reikia įpratinti juos semantiškai ir gramatiškai derinti su kitais žodžiais sakinyje ir tekste, t. y., reikia išmokyti suvokti sąlygas, kuriomis esant tikslinga vartoti leksines figūras, pajusti jų ryšius su kontekstu, kadangi vertinamasis kalbos reiškinys atspalvis (ekspresija, vertinimas, emocijos) atsiskleidžia tik konkrečiame kalbos akte ir priklauso nuo konteksto. Todėl mokant leksikos, plečiant mokinių žodyną, dėmesys telktinas į literatūros kūrinių tekstą, kuris atskleidžia tautos kultūros vertybes, ugdo mokinių vaizduotę, emocijas, moko pajusti žodžio prasmę įvairovę.

Šio straipsnio tikslas- apžvelgti, kaip mokoma leksikos vidurinėje mokykloje: aptariamoms mokymo programoms, mokymo priemonėms, mokymo metodai ir būdai, kuriais siekiama ugdyti mokinių kalbą.

**L e k s i k o s i r f r a z e o l o g i j o s k u r s o
p a t e i k i m a s l i e t u v i ų k a l b o s m o k y m o
p r o g r a m o s e**

Leksikos ir frazeologijos kursas vidurinėje mokykloje supažindina mokinius su lietuvių kalbos žodyno turtais, leksinės raiškos ištekliais, moko jais naudotis, ugdo atidumą žodžiui, moko ir skatina naudotis leksikos žodynais (22). Leksikos kursas vidurinė-

je mokykloje turėtų mokyti skaityti ir suprasti tekstą, suvokti teksto prasmę, mokėti suvoktą prasmę reikšti žodžiu ir raštu. Ne mažiau svarbu mokyti mokinius leksinių figūrų vartojimą kalboje pagrįsti gramatikos taisyklėmis,- leksikos kursas- svarbi viso kal-

bos mokymo dalis, todėl jo negalima atskirti nuo gramatikos mokymo. Integruotas kalbos mokymas pradedamas jau pradinėje mokykloje. Čia leksikos kursas pateikiamas kaip sudėtinė viso kalbos mokymo dalis, labai svarbi ir gramatikos, ir teksto suvokimo bei kūrimo mokymui. “Bendrojo išsilavinimo standartai 1-10 klasėms (projektas)”⁽²⁾ nurodo, ką baigę pradinę mokyklą mokiniai turėtų mokėti minimaliu ir pagrindiniu lygmeniu. Abiems lygiams keliami tokie leksikos kurso reikalavimai: mokiniai pastebi ryškiausius gimtosios kalbos ir tarmės skirtumus, bendraudami skiria bendrinės kalbos ir tarmės vartojimo sferas, skaitydami tautosakos, grožinės literatūros tekstus, pastebi nebevertojamus žodžius, pasakymus; supranta, kad kalba rodo žmogaus savitumą, kultūringumą, stengiasi kalbėti be svetimybų; suvokia, kad keičiantis gyvenimo būdui, tautos išsilavinimui, ryšiams su pasauliu, kinta ir kalba (kalbos žodynas). Mokydamiesi konkrečių leksikos dalykų (sinonimų, antonimų, perkeltinės reikšmės žodžių) pratina juos tikslingai vartoti kalboje- parinkti iš kelių vieną tinkamiausią sakiniui ar tekstui, randa tekste nagrinėjamas leksines figūras. Mokydamiesi leksinių figūrų mokosi ne sąvokų, o konkrečių vartojimo atvejų. Pradinėje mokykloje labai svarbu išmokyti abėcėlę - ja naudojasi ieškodami reikalingos informacijos žodynuose, enciklopedijose, mokslo populiariavimo knygoje, mokosi orientuotis knygoje, t. y., susirasti reikiamą autorių, pagal turinį- reikiamą tekstą. Aukštesniu lygiu mokiniai sugeba laisvai bendrauti bendrine kalba, o, jei turi tarmę, - ir tarmiškai, moka paaiškinti archaizmų vartojimą kalboje (tai susiję su skaitomais tekstais), supranta svetimybų, žargonų pavojų kalbai (ugdomas sąmoningas kalbos vartotojas ir kūrėjas), gali paaiškinti savo apylinkės vietovardžių, asmenvardžių kilmę, aiškina antonimų vartojimo tikslumą patarlėse, pasakose, priežodžiuose ir kt.

Standartų reikalavimų nuosekliai laikomasi pradinės mokyklos lietuvių kalbos vadovėliuose (aut. Elena Marcelionienė, Vida Plentaitė). Šiame straipsnyje dėmesys bus kreipiamas į 5-10 klasių programas bei mokymo priemones, -pradinės mokyklos standartai reikalingi kaip išeities taškas pabrėžiant mokymo perimamumą ir nuoseklumą.

Pagrindinės mokyklos standartai (2) nuosekliai plėtoja pradinės mokyklos reikalavimus ir toliau gilina, plečia leksikos žinias. Išskiriami trys pasiekimų lygmenys (minimalusis, pagrindinis, aukštesnysis), kurie ir nusako pagrindinius reikalavimus. Mokydamiesi leksinės, tiesioginės, perkeltinės žodžio reikšmės, daugiareikšmiškumo, suvokia perkeltinę reikšmę šnekamojoje kalboje, tautosakoje, moka paaiš-

kinti daugiareikšmių ir vienareikšmių žodžių vartojimo sritis, tikslingai vartoja sinonimus, antonimus, frazeologizmus, tarptautinius žodžius, naujadarus, archaizmus kurdami sakininį ir rašytinį tekstą. Šiame konkreste mokiniai susipažįsta su likusiomis leksinėmis figūromis- skoliniais, terminais, profesine leksika, mokosi nagrinėti ir vertinti tekstą leksikos pozicijomis, suvokia, kodėl reikia vengti leksikos štampų, moka tikslingai vartoti terminus. Pagrindinės mokyklos standartai, apibrėždami lingvistinę kompetenciją, iš leksikos kurso išskiria tokius pagrindinius reikalavimus: produktyviai vartoja apie 4000 žodžių ir frazeologizmų, naudojami žodžių darybos modeliais žodnyui turtinti (akcentuojamas atskirų kalbos mokslo skyrių sąryšingumas), kalbos turinį perteikia tinkamomis kalbinėmis raiškos priemonėmis, jas pasirinkdami iš sinonimų, komunikacinių variantų, pagal kalbėjimo ir rašymo modelius, pritaiko kalbą kontekstui, pasitelkia kontekstą, kad geriau suprastų kalbą, nepasiduoda neigiamai gimtosios kalbos įtakai, pasinaudoja gimtosios kalbos gebėjimais, mokydamiesi gimtosios kalbos (2, p. 76.).

Kaip matome iš standartų pateikiamų reikalavimų, leksikos kursas suvokiamas pakankamai plačiai, neapsiribojama tik leksinių figūrų analize ir mokymu jas vartoti savo kalboje. Kad tokių reikalavimų būtų pasiekta, juos atitikti turi programos ir vadovėliai.

Lietuvių kalbos programa 5-12 klasėms (22) sisteminį leksikos kursą pateikia 5 klasėje. Mokiniai mokomi visų leksinių figūrų ir jų vartojimo, leksika siejama su kalbos kultūra (daugiareikšmių žodžių vartojimas tinkama reikšme). 11 klasėje leksika prisimenama mokant kalbos kultūros, o 12 klasėje mokiniai grįžta prie leksikos mokymiesi stilistikos. Analizuodami kalbos turtingumą ir kalbos priemonių sinonimiją, mokosi kurti stilingos kalbos tekstus. Toks leksikos kurso pateikimas neskatina mokinių į kalbą žvelgti integruotai, sieti leksikos kursą su kitais kalbos mokslo skyriais, kurti tekstus atsižvelgiant į leksinių figūrų prasmingą ir tikslingą vartojimą. Be abejo, ši trūkumą šiek tiek kompensuoja atskira rišliosios kalbos programa (22, p. 25), tačiau toks kalbos kurso pateikimas (skaidymas į atskiras kalbos, rišliosios kalbos ir literatūros programas) neatitinka Bendrųjų programų (11) keliamų reikalavimų. Reikia paminėti, kad 6 klasėje mokant morfologijos mokiniai supažindinami su veiksmažodžių sinonimais ir antonimais, mokomi parinkti sinonimus ir antonimus būdvardžiams, 7 klasėje leksikos kursas minimaliai siejamas su sintakse - mokoma jungtukų sinonimikos. Visa tai tėra paviršinis leksikos kurso integravimas į visą kalbos ugdymo sistemą. 5 klasėje

išnagrinėję visą leksikos kursą ir toliau jo sisteminei neprešimindami bei netaikydami tų žinių praktiškai (ypač daug problemų sukelia frazeologijos kursas), mokiniai neturtina savo žodyno, kalba netampa vaizdingesnė. Be to, 5 klasės mokiniai nesugeba suvokti tarptautinių žodžių svarbos ir vartojimo ypatybių (tai nėra būdinga šio amžiaus vaikų kalbos ypatybė), todėl jų mokymasis dažnai lieka formalus.

Bendrosios programos (11) leksikos kursą skaido atsižvelgdamos į mokinio amžių ir kalbinius poreikius. Pagal šios programos reikalavimus leksikos kursą pateikia Giedrė Čepaitienė (1, 1994) ir Raimonda Dominauskaitė-Jarienė, Regina Juodišiušė-Lapelienė (7, 1997).

Leksikos kursas minėtose programose pasiskirsto taip:

Bendrosios programos	1994 m.	1997 m.
5 klasė: Žodis kalbos ženklas. Žodžio reikšmė. Žodžio daugiareikšmiškumas.	Bendrašaknių žodžių reikšmės. Daugiareikšmiškumas. Žaidimas žodžių reikšmėmis. Tiesioginė ir perkeltinė žodžių reikšmė. Homonimai. Sinonimai. Antonimai. Frazeologizmai. Tarminė leksika. Epitetai, palyginimai, deminutyvai. Jų išskyrimas tekste, reikšmės suvokimas. Kalbos (liežuvio) tema tautosakoje: patarlės, priežodžiai, mįslės, palyginimai, frazeologizmai. Tarptautinė ir specialioji leksika, jos vartojimas. Suvokimo svarba skaitant dalykinius tekstus. Naujadarai. Lietuvių vardynas. Dievų ir mitinių būtybių vardai. Mūsų vardai, jų kilmė. Senovės lietuvių vardų sandara. Kunigaikščių vardai. Pavardžių kilmė (Gaidys, Vanagas, Šerkšnas, Jonaitis, Morkūnas ir t. t.).	Liaudiškoji ir mokslinė vietovardžių etimologija. Sinonimai, antonimai, frazeologizmai. Ženklo sąvoka. Ženklo reikšmė. Laisvieji ir sutartiniai ženklai. Kalbos ženklai. Žodžių, kaip ženklų, išraiška ir reikšmė. Kalba žaidžiame, juokaujame, klaidiname. Kontekstas, jo reikšmė prasmei suvokti. Daugiareikšmiai žodžiai.
6 klasė: Sinonimai, antonimai. Homonimai.	Leksika ir kalbos istorija Bendratautė leksika. Tarmybės (žemaitybės, rytų aukštaitybės, pietų aukštaitybės- dzūkybės, vakarų aukštaitybės). Tas pats žodis- skirtingi pavadinimai. Saviti žodžiai- etnografinės tarmybės, jų atspindžiai legendose, padavimuose. Moksleivių kalba ir bendratautė leksika (bendrūmai ir skirtūmai). Žargono atsiradimo keliai. Kunigaikščių vardai, jų etimologija. Pavardės ir senieji tėvavardžiai. Naudojimas vardų ir pavardžių žodynais. Sinonimai ir antonimai, jų svarba kuriant tekstą. Sinonimai ir antonimai lyginamojo pobūdžio aprašyme.	Leksika ir stilistika Kalbos funkciniai stiliai (apžvalga). Kasdieninė šnekamoji kalba, jos žodyno ir sintaksės ypatumai. Dalykinė kalba. Laikas ir kalba: kalba turi savo istoriją. Archaizmai. Senosios formos (praktinis supažindinimas). Naujadarai. Tarmybės. Dalykinė kalba. Laikas ir kalba: kalba turi savo istoriją Archaizmai. Senosios formos (praktinis supažindinimas). Naujadarai. Tarmybės.
7 klasė: Žodžių vartojimas perkeltine reikšme. Frazeologizmai. Semantinis žodžių derinimas.	Leksika ir kalbos istorija Kaip vartojama kalba. Kaip išmoksta kalbėti vaikas. Kaip mokomės svetimų kalbų. Aklųjų raštas: reikšmė, principai, atsiradimo istorija. Baltų gentys ir kalbos. Teritorija ir likimas. Senujų baltų genčių atspindžiai vietovardžiuose. Kada išsiskyrė lietuvių ir latvių kalbos. Senosios lietuvių žemės. Lietuvos vardas. Etnografinių Lietuvos kraštų vardai. Miestų vardai. Gyvenamosios aplinkos vietovardžiai (upės, ežerai; kaimai; gatvių, mikrorajonų vardai). Sistemini lietuvių kalbos žodynas: kaip kalba atspindi pasaulį. Žodžių ilgumas. Ilgiausi ir trumpiausi žodžiai. Lietuvių kalbos istorizmai: pasenę žodžiai, išnykę (pakitę) žodžių reikšmės. Tiesioginė ir perkeltinė žodžių reikšmė. Perkeltinė žodžių reikšmė ir palyginimai, frazeologizmai. Mokymasis naudotis žodynais. Žmogaus išvaizdos apibūdinimas frazeologizmais ir palyginimais. Vaizdingieji veiksmažodžiai, apibūdinantys žmogaus eiseną ir kalbėsena. Dažnumų žodynai, jų reikšmė mokantis svetimų kalbų. Inversiniai žodynai, jų paskirtis.	Leksika ir kalbos istorija Pirmieji lietuvių kalbos žodynai ir gramatikos. 18 amžiaus teksto, atspindinčio kalbos nuosmukį, analizė. Leksika kilmės aspektu. Skoliniai. Setimybės, hibridai. Lietuviški žodžiai kitose kalbose. Humoristinių tekstų leksika. Homonimai. Sinonimai. Daugiareikšmiai žodžiai. Žodžio forma ir reikšmė.
8 klasė: Skoliniai. Tarptautiniai žodžiai.	Kalbos istorija ir leksika Gyvosios ir dirbtinės kalbos. Ar vienodai taria garsus ir ar vienodai girdi skirtingų kalbų žmonės. Baltų kalbų vieta tarp Europos kalbų. Lietuvių kalbos kilmė. Svarbiausios lietu-	Profesija ir kalba. Terminai. Žargonas, jo vartojimo sfera.

	vių kalbos tarmės. Gimtosios tarmės vieta tarp lietuvių kalbos tarmių, jos svarbiausieji bruožai. Tarptautiniai žodžiai, jų atsiradimo keliai ir priežastys, jų vartojimas. Naudojimas tarptautinių žodžių žodynu. Specialioji leksika. Terminai. Tas pats žodis- skirtingų mokslo šakų terminas (šaknis- kalbotyroje ir matematikoje, kamienas- kalbotyroje ir biologijoje ir pan.).	
9 klasė: Tarmybės, jų vartojimo sfera. Naujadarai. Terminų kūrimo praktika.	Leksika, žodžių daryba, kirčiavimas Žodžio reikšmė ir jos kitimas. Bendriniai ir tikriniai žodžiai, tikrinių žodžių radimasis lietuvių kalboje (kitose kalbose ir kitose kultūrose). Homonimai. Antonimai. Sinonimai (leksiniai ir sintaksiniai). Jų vartojimas skirtingų stilių tekstuose. Leksika kilmės požiūriu. Savi žodžiai. Skoliniai. Vertiniai. Jų vartojimo ypatumai. Žodyno plėtimas, remiantis žodžių daryba. Naujadarai, jų atsiradimo priežastys. Žodžių darybos modeliai. Priešdėlėti vardažodžiai ir veiksmažodžiai, jų reikšmės ir kirčiavimas. Priesagėti vardažodžiai ir veiksmažodžiai, jų reikšmės ir kirčiavimas. Galūniniai vardažodžiai, jų reikšmės. Dūriniai, jų reikšmės ir kirčiavimas.	Kalba kaip ženklų sistema (5-8 klasių kurso apibendrinimas) Tekstų kalbos nagrinėjimas istorijos aspektu. Istorizmai. Istorizmų vartojimo sferos šiandien.
10 klasė: Leksikos kurso apibendrinimas.	Leksikos dalykai siejami, kur tinka, su stilistika.	Leksika siejama su funkciniais stiliais. Tarmės. Visuomenės grupių kalba. Žargonas. Kartos kalba. Kartų kalbos skirtumai. Įvairi tos pačios kartos kalba.

Kaip matome, nei viena iš individualių programų (1, 7) griežtai nesilaiko Bendrųjų programų siūlomo leksikos kurso pateikimo. G. Čepaitienės programoje (1) leksikos kursas išplečiamas ir daugiausia siejamas su kalbos istorijos dalykais (tik 9 kl. su žodžių daryba ir kirčiavimu, o 5 kl. pateikiamas atskirai); R. Dominauskaitės- Jarienės ir R. Juodišiuotės- Lapelienės programoje (7) leksika siejama su stilistika, kalbos istorija ir teksto kūrimu (leksika integruojama į programos kalbos ugdymo dalį, žr. programą.). Abiejų programų autorės nevengia pakartoti atskiras leksikos kurso temas keliuose klasese- tai daroma sąmoningai: prie tų pačių dalykų grįžtama kitu, aukštesniu lygiu, plečiant ir gilinant mokinių žinias. Abiejose programose mokant leksikos didelis dėmesys kreipiamas į kontekstą, nes kontekstas padeda suprasti žodžio reikšmę, jo vartojimo ypatumus, žodžio funkcijas tekste. Akcentuojama teksto kūrimo svarba- tai leidžia integruoti kalbą ir literatūrą. Būtent leksikos kursas galėtų būti ta integruojanti ašis, kuri skatintų kalbos mokytį(s) prasmingai, sieti kalbos lygmenis (garsą, žodį, sakinį, tekstą) į visumą. Galima būtų diskutuoti dėl atskirų programų vietų (pvz., ar tikslinga tiek daug leksikos temų pateikti 5 klasėje, ar 6 klasėje tikslinga smulkiau skirstyti tarmybes, ar 7 klasėje mokiniai pajėgs suprasti ir naudotis sisteminiu, inversiniu, dažnuminiu žodynais ir kt.), bet minėtose programose pagrįstai ir argumentuotai pateikiami svarbiausieji leksikos dalykai, o tai

sąlygoja mokinių kalbos ugdymą, žodyno plėtimą, tikslinimą, gryninimą. Leksika, nagrinėjama izoliuotai nuo kalbos ugdymo darbų, nuo literatūros tekstų, tampa neįdomi, neprasminga, ir mokinių šnekamoji ir rašomoji kalba lieka nevaizdinga. Nesusiformavę poreikio plėsti savo aktyvųjį ir pasyvųjį žodyną mokiniai nesuvokia kalbos prasmės, kalbos giluminių klodų ir tenkinasi tik formaliojo kalbos lygmenis suvokimu. O tai lemia ir prastą mokinių raštingumą (čia raštingumas suvokiamas plačiaja prasme- tai gebėjimas suprasti ir reikšti mintis taisyklinga gražia kalba raštu ir žodžiu įvairiose komunikacinėse situacijose, neapsiribojant tik rašybos ir skyrybos išmanymu).

Ne mažiau svarbu už programas ir vadovėliai, nes būtent jie dažniausiai yra pagrindinė mokytojų ir mokinių darbo priemonė. Šiame straipsnyje bus analizuojami 5 ir 6 klasių lietuvių kalbos vadovėliai, pagal kuriuos dirbama šiuo metu mokykloje (3, 4, 5, 6, 15, 16, 17, 18, 19, 20). Aptariami vadovėliai yra dviejų tipų: tradicinės kalbos mokymo krypties (19, 20) ir integruoto kalbos mokymo (3, 4, 5, 6, 15, 16, 17, 18) vadovėliai.

Lietuvių kalbos vadovėlyje 5 klasei (aut. Jūratė, Vytautas ir Vytautas V. Sirtautai) pateikiamas leksikos kursas primena 1993m. programą, neatitinka nei vienos iš aptartų programų (žr. programų analizės lentelę). Tiesa, esama kai kurių temų, kurias savo programoje siūlo G. Čepaitienė(1): daugiareikšmiai žodžiai, sinonimai, antonimai, frazeologizmai, iš da-

lies- lietuviai, jų senieji dievai bei žodžiai. 6 klasės lietuvių kalbos vadovėlyje (autoriai tie patys) tam tikri leksikos dalykai kartojami ir plečiami (daugiareikšmiai žodžiai, antonimai, sinonimai, frazeologizmai, žodžio reikšmė), kai kurie pateikiami nauji (tarptautiniai žodžiai, vardų ir pavardžių kilmė, vietovardžių kilmė). Vėlgi galėtume konstatuoti, kad prasilenkiama su turimomis programomis. Šio straipsnio tikslas nėra analizuoti pratimų, užduočių, esančių vadovėliuose, tačiau būtina paminėti, kad šių vadovėlių leksikos mokymo pratimai pateikiami izoliuotai nuo teksto (teksto kūrimo dalykai nukeliami į atskirą skyrių, todėl leksikos mokymo užduotys formuluojamos gana formaliai: pvz., raskite sinonimus, parinkite sinonimų ir pan. (19, p. 630). Tiesa, 6 klasės vadovėlyje temos formuluojamos kiek kitaip- Antonimai tekste, Sinonimai tekste,- tačiau užduočių formuluotės lieka nepakitusios. Be abejo, vadovėlio skyriai, nagrinėjantys teksto sandaros ir kūrimo problemas, šiek tiek kompensuoja gana tradicinį leksikos kurso pateikimą.

Lietuvių kalbos vadovėlis 5 klasei (aut. Raimon-

da Dominauskaitė, Regina Juodišiūtė), Lietuvių kalbos žinynas 5 klasei, Lietuvių kalbos pratybų sąsiuviniai 5 klasei (aut. Vilija Salienė) sudaro integruoto kalbos mokymo(si) sistemą. Ją pratęsia tų pačių autorių analogiškos mokymo priemonės 6 klasei. Vadovėliuose leksikos temos pateikiamos pagal vieną minėtų programų (7). Pagrindinė leksinė analizė atliekama nagrinėjant vadovėlyje pateikiamus tekstus, o Žinyne siaurai pateikiami teoriniai dalykai, būtini leksiniams įgūdžiams formuoti. Šiuose vadovėliuose, mokant leksikos, ypač akcentuojama komunikacinė kalbos paskirtis- mokymas parinkti kalbinę (leksinę) raišką atsižvelgiant į situaciją, adresatą, kalbos tikslą, vietą, laiką ir pan. Leksikos, kaip ir kitų kalbos dalykų, stengiamasi mokytis praktiškai, remiantis tekstu, kaip svarbiausiu kalbos mokymo būdu.

Leksika- vienas įdomiausių kursų mokiniams, tačiau jo mokymo efektyvumas labai priklauso nuo tinkamai pasirinktų metodų ir būdų. Leksikos pamokose turėtų vyrauti aktyvieji kalbos mokymo metodai, nes pagrindinis leksikos mokymo uždavinys- plėsti, turtinti mokinių žodyną.

I š v a d o s

1. Išanalizavę leksikos mokymo problemas, uždavinius, galime teigti, kad leksika- vienas svarbiausių kursų vidurinėje mokykloje, padedantis mokiniams ugdyti savo kalbą.
2. Turėtume konstatuoti, kad individualiosios programos siekia integruoti leksikos kursą į visą kalbos ugdymo sistemą, nesitenkina formaliu ju leksikos kurso suvokimu.
3. "Lietuvių kalbos vadovėlis 5 klasei" (aut. J. V. ir V. V. Sirtautai) neatitinka nei vienos dabar patvirtintos lietuvių kalbos programos, todėl sunku suvokti leksikos kurso sistemą kalbos mokant tradiciniu keliu.
4. Integruoti lietuvių kalbos vadovėliai (aut. R. Lapelienė, R. Jarienė, V. Salienė) laikosi individualiosios programos (7) reikalavimų, todėl leksikos kursas pateikiamas nuosekliai ir motyvuotai.

L i t e r a t ū r a

1. Čepaitienė G. Lietuvių kalbos programa 5-10 klasei. Vilnius, 1994.
2. Bendrojo išsilavinimo standartai. 1-10 klasės. Projektas. 1. Vilnius, 1997.
3. Dominauskaitė R., Juodišiūtė R. Lietuvių kalba 5 klasei. 1 dalis. Kaunas, 1997.
4. Dominauskaitė R., Juodišiūtė R. Lietuvių kalba 5 klasei. 2 dalis. Vilnius, 1997.
5. Dominauskaitė R., Juodišiūtė- Lapelienė R. Lietuvių kalba 6 klasei. 1 dalis. Vilnius, 1997.
6. Dominauskaitė R., Juodišiūtė- Lapelienė R. Lietuvių kalba 6 klasei. 2 dalis. Vilnius, 1998.
7. Dominauskaitė- Jarienė R., Juodišiūtė- Lapelienė R. Lietuvių kalbos programa 5-10 klasei. Vilnius, 1997.
8. Gailiūnas P. Lietuvių kalbos metodika. Vilnius, 1997.
9. Jarmala A. Gramatiniai uždaviniai ir žaidimai. Kaunas, 1983.
10. Kuzavinienė L. Kaip šalinti leksines žargonų- bes iš mokinių šnekamosios kalbos. Lietuvių kalba mokykloje. 2 dalis. Kaunas, 1986.
11. Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosios programos. Vilnius, 1997.
12. Plentaitė V. Literatūros tekstas- kalbos prasmės suvokimo šaltinis. Mokymo ir auklėjimo klausimai. T. 24. Vilnius, 1992.

13. Plentaitė V. 5-6 klasės mokinių kalbos žodyno plėtimas frazeologizmais. Vilnius, 1983.
14. Pradinės mokyklos programos. Kaunas, 1982.
15. Salienė V. Lietuvių kalbos žinynas 5 klasei. Kaunas, 1997.
16. Salienė V. Lietuvių kalbos žinynas 6 klasei. Kaunas, 1998.
17. Salienė V. Lietuvių kalbos pratybų sąsiuvinis 5 klasei. 1 dalis. Kaunas, 1997; 2 dalis. Kaunas, 1997.
18. Salienė V. Lietuvių kalbos pratybų sąsiuvinis 6 klasei. 1 dalis. Kaunas, 1998.
19. Sirtautai J., V. ir V. V. Lietuvių kalba 5 klasei. Vilnius, 1997.
20. Sirtautai J., V. ir V. V. Lietuvių kalba 6 klasei. Vilnius, 1998.
21. Šoblinskas A. Lietuvių kalbos didaktika. Vilnius, 1987.
22. Vidurinės bendrojo lavinimo mokyklos lietuvių kalbos programa. Vilnius, 1993.

T u r i n y s

l i e t u v i ų k a l b a

Gražina AKELAITIENĖ	3
<i>Morfonologinis priesagų varijavimas</i>	
Vincentas DROTVINAS	8
<i>Dėl Fridricho Pretorijaus "Clavis Germanico – Lihvana" vokiškojo registro šaltinių</i>	
Stasys KEINYS	14
<i>Dėl mišriojo linksniaavimo</i>	
Antanas RASIMAVIČIUS	18
<i>Sinonimų problemos</i>	
Jolanta ZABARSKAITĖ	25
<i>Refrenai: kelios pastabos apie vietą leksikos sistemoje, fonotaktiką, fonosemantiką</i>	

k a l b ų p a r a l e l ė s

Kazys MUSTEIKIS	32
<i>Неимперативные глагольные формы в функции волеизъявления (Русско-литовские параллели)</i>	
Ernesta RAČIENĖ	41
<i>Zur Frage des Aspekts und der Aktionsarten im Deutschen und Litauischen</i>	
Danutė SABROMIENĖ	48
<i>К вопросу о месте и функциях вставных конструкций</i>	
Vidas VALSKYS	56
<i>Kai kurios predikatinės "neutrum" dalyvių konstrukcijos su kilmininku dabartinėje lietuvių kalboje ir jų atitikmenys latvių kalboje</i>	

d i d a k t i k a

Andrejus RAČKOVSKIS	60
<i>Teachers' beliefs about language, language learning and teaching - a crytical analysis of Teachers' Beliefs Inventory</i>	
Vilija SALIENĖ	65
<i>Lietuvių kalbos mokymo programų ir mokymo priemonių analizė mokant leksikos</i>	

Dizainas: Jurga Januškevičiūtė-Tėvelienė

Žmogus ir žodis
Didaktinė lingvistika
Mokslo darbai

T. 1. Nr. 1

9 sp. l. Tir. 150 egz. Užsak. Nr. 94
Išleido Vilniaus pedagoginis universitetas
Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius
Maketavo ir spausdino VPU leidykla
T. Ševčenkos g. 31, LT-2009 Vilnius
Kaina sutartinė